

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

THORVALD RINGSMOSE

*Rantzausholm Gods
før og efter
Svenskekrigene
1657-60*

Odense University Studies in History and Social Sciences . Vol. 33

Thorvald Ringsmose:

Rantzausholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657–60

Thorvald Ringsmose

Rantzausholm Gods
før og efter Svenskekrigene
1657-60

*En analyse af
herregårdsregnskaberne*

Odense Universitetsforlag . 1976

Trykt hos Andelsbogtrykkeriet i Odense
ISBN 87-7492-171-1

Forord

Min specialeopgave i historie udgives hermed uden større indholdsmæssige ændringer i bogform. Jeg er tak skyldig til min tidligere lærer, professor dr. phil. E. Ladewig Petersen, som har givet mig inspiration til emnet og været til stor hjælp ved udarbejdelsen.

Ligeledes bringer jeg en tak til stud. mag. Kaj Habekost, som har læst korrektur på manuskriptet, samt til publikationsudvalget ved Odense Universitet, som har bevilget de nødvendige midler til udgivelsen.

Tved, februar 1976

Thorvald Ringsmose

INDHOLD

1. Indledning og problemstilling	s. 1
1.1 Træk af Kaj Lykkes personlighed	- 2
1.2 Kaj Lykkes fald	- 3
1.3 Problemformulering	- 5
2. Krigens forløb og den sydvestfynske befolknings vilkår	- 7
2.1 Litteraturen om krigens byrder og virkningerne heraf	- 9
2.1.1 Krigens byrder på landbefolkningen	- 12
2.1.2 Følgevirkninger af krigens byrder	- 14
3. Driftsresultaterne på Rantzausholm 1656 - 57	- 18
3.1 Diskussion af de metodiske problemer	- 18
3.2 Regnskabet fra Rantzausholm 1656 - 57	- 22
3.2.1 Hovedgårdenes indtægter	- 26
3.2.2 Bøndernes afgifter	- 29
3.2.3 Skudehandel	- 31
3.2.4 Driftsudgifterne	- 32
3.2.5 Særlige udgifter	- 34
3.3 Overskudet i året forud for krigen	- 38
4. Krigens betydning for landbrugsekonomien 1661 - 62	- 41
4.1 Hovedgårdenes økonomi efter krigen	- 42
4.1.1 Godsindtægterne	- 45
4.1.2 Udgifterne	- 47
4.2 Bondestandens situation efter krigen	- 49
4.3 Landgildedydelsernes placering på sogne	- 50
4.3.1 Hillerslev sogn	- 52
4.3.2 Brahetrolleborg sogn	- 54
4.3.3 Vester-Åby, Ulbølle og Hundstrup sogne	- 56
5. Konklusion	- 58
Noter	- 62
Utrykt kildemateriale	- 70
Trykt kildemateriale og litteraturliste	- 71
Bilag	- 73
Fynsk sognekort	- 51

1. Indledning og problemstilling

Danmark var i krig med Sverige flere gange i det 17. århundrede, men det var især krigene 1657 - 60, som fik alvorlige følger for landet. Godt et halvt år efter at krigen var brudt ud i juni 1657, måtte Danmark afstå de østdanske landområder i Skåne, Halland og Bleking, desuden Bornholm og i Norge Bohus og Trondhjem len. Det var de hårde realiteter, som blev resultatet af den første fredsslutning, underskrevet i Roskilde den 26. februar 1658. Mere tragisk var dog den fattigdom og død, denne krig medførte for den danske befolkning.

Når krigene 1657 - 60 igen tages op til behandling, er det for at undersøge konsekvenserne heraf for et enkelt fynsk gods og dets bønder, nemlig Rantzausholm. Dette gods, som nu hedder Brahetrolleborg, er beliggende i Brahetrolleborg sogn, ca. 10 km øst for Fåborg i Sallinge herred. Under svenskekrigene var godset i Kaj Lykkes besiddelse og blev drevet sammen med sædegårdene Brændegård i Vester-Åby, Flintholm ved Hundstrup, Rødkilde i Ulbølle og Gølskov ved Hillerslev. Disse fire sædegårde er alle beliggende i Sallinge herred. Nogle af de fæstegårde og huse, som hørte under disse gårde, var beliggende i Sunds herred. Endvidere var enkelte fæstesteder placeret uden for disse områder.

Kaj Lykke var en af sin tids største godsejere. Han arvede efter sin far, Frands Lykke, i 1656 foruden de 5 nævnte gårde omkring Rantzausholm, Hvørringe og 2/3 af Harritslevgård på Fyn, Cisselfeld på Sjælland og Hveringsholm og Estruplund samt noget strøgods i Jylland, i alt 5.275 tdr. hartkorn. ¹⁾ Større antal hartkorn har formentlig kun Hans Lindenov til Iversnæs haft, han var ifølge rostjenestetaksationen i 1646/47 ejer af 7.122 tønder samt Otte Thott, der efter taksationen i 1657 ejede 5.853 tdr. hartkorn. ²⁾ Begge disse adelsmænd døde imidlertid før svenskekrigenes afslutning, således at Kaj Lykke muligvis var landets største godsejer på et tidspunkt før svenskekrigenes afslutning.

Kort før sin død i 1656 var Kajs far, Frands Lykke, anset for at være en velhavende mand. En svensk jagttager i Danmark, residenten Magnus Dureel, placerer ham som en af fire danske adelsmænd, der kunne råde over 16 - 20.000 rdl. årligt. De øvrige var Christen Skeel til Vælle, Tage Thott til Egede og Frederik Børnewitz til Rudbjerggård. ³⁾ Det må være et skøn Magnus Dureel foretog, for selv om Kaj Lykke arvede størstedelen af faderens 7.911 tdr. hartkorn, ⁴⁾ kunne han ikke tilnærmel-

sesvis trække så store beløb ud af sine godser, sådan som det fremgår af Rantzausholms regnskab fra 1656 - 57, men det vendes der tilbage til.

1.1 Træk af Kaj Lykkes personlighed

Det er ikke mange træk af Kaj Lykkes personlighed, som eftertiden kan finde sikre efterretninger om. Han har fået en uddannelse noget lignende den andre adelsmænd fik i midten af det 17. århundrede, men han har ikke gået på Sorø Akademi, som det ellers var almindeligt blandt unge fra højadelen. I uddannelsen af en adelsmand indgik endvidere en studierejse til det sydlige udland. En sådan rejse foretog Kaj Lykke. Den førte ham bl. a. til Holland og til de norditalienske universitetsbyer Padua og Siena, hvorfra han vendte hjem efter 5 års forløb i 1645.⁵⁾ Samme år kom Kaj Lykke i Chr. 4.'s tjeneste som hofjunker og blev i 1646 udnævnt til kammerjunker, men blev afskediget herfra i 1648.⁶⁾

Kaj Lykke kom aldrig til at spille nogen større politisk rolle, ligesom hans far Frands Lykke ikke havde gjort. Han stod på Corfits Ulfeldts parti og skal have været med til at vise Vibeke Kruse spot i forbindelse med hendes begravelse. Endvidere var han blandt det store følge, som ledsagede Corfits Ulfeldt på hans ambassaderejse til Holland i 1649. Det bedste udtryk for forbindelsen til Corfits Ulfeldt er dog, at han skal have været troløvet med Ulfeldts ældste datter Anne Katrine. Hun ophævede imidlertid forbindelsen, og i den anledning måtte Corfits Ulfeldt betale den store sum af 15.000 rdl. i erstatning til Kaj Lykke.⁷⁾

Episoden omkring Vibeke Kruses begravelse gav senere anledning til, at hendes søn sammen med Chr. 4., Ulrik Christian Gyldenløve, udfordrede Kaj Lykke. De havde tilfældigt mødt hinanden på et gæsteri i Hamborg, hvor Kaj Lykke tavende og under tvang gav tilsagn om at møde Gyldenløve til duel den følgende dag. Efter hvad den danske resident i Hamborg, Martin Tancke har oplyst, stak Kaj Lykke af uden at møde Gyldenløve og efterlod sig et brev, hvori han afviste de beskyldninger, Ulrik Christian havde rejst imod ham.⁸⁾

Der var mere adelig værdighed over Kaj Lykkes handlemåde i forbindelse med krigen mod Sverige, idet han sluttede kontrakt om at hverve et rytterregiment på 1.000 mand, som han senere blev udnævnt til chef for, med rang af oberst. Kaj Lykkes regiment blev kaldt "Kongens Livregiment Ryttere" og dets operationer under krigen kan følges ret nøje. Som mili-

tærmand har Kaj Lykke dog heller ikke efterladt sig fordelagtige vidnesbyrd. Han fratrådte sin stilling som chef for regimentet allerede den 27. april 1658, dog vist nok uden at være direkte vraget, og ny chef for regimentet blev Hans Ahlefeld. ⁹⁾

Kaj Lykke var meget hesteinteresseret. Han drev et luksusbetonet opdræt af heste på Gisselfeld, ¹⁰⁾ og havde mange heste på Rantzausholm. Han var også stærkt optaget af landbrugsdriften som helhed på sine godser, hvilket fremgår af en memorial, han i skriftlig form afleverede til sin ridefoged på Rantzausholm i 1656. ¹¹⁾ Denne ordre indeholdt ikke mindre end 39 punkter om, hvorledes ridefogden skulle forholde sig under Kaj Lykkes fræver. Det ses heri, hvorledes Kaj Lykke interesserede sig for driften indtil den mindste detalje. Han har f. eks. selv bestemt, hvor meget de enkelte fæstere skulle betale i stødsemål, hvilket var ret usædvanligt af en så stor godsejer på den tid. ¹²⁾

1.2 Kaj Lykkes fald

Godsejeren og obersten Kaj Lykke er nok blevet mest kendt i eftertiden for sine kvindébekendtskaber, såvel gennem den lokalhistoriske faglitteratur som fra skønlitteraturen. ¹³⁾ Det skyldes, at et af hans kvindelige bekendtskaber blev den indirekte årsag til hans fald.

Kaj Lykke blev i 1660 gift med adelsdamen Øllegård Gyldenstjerne, ¹⁴⁾ men før den tid havde han levet den glade ungkarletilværelse med mindst to af tjenestepigerne på Rantzausholm, nemlig Sofie Abeledatter og Kattrine Mikkeldatter. Kaj Lykke havde således sit sovørelse ved siden af de fint udeyrede pigevørelser. Ligeledes oplyser lokalhistorikeren N. Rasmussen Søkilde, at Sofie Abeledatter gik klædt som en anden adelsfrue. Hun bar hvidgrå kamelhårskjole, odders muffer, silkestrømper og fine sko. ¹⁵⁾ Men Sofie var åbenbart på et tidspunkt blevet træt af rygterne omkring hende og husbonden og skrev et brev til Kaj Lykke, som han bevarer fra København den 12. april 1656. I dette brev forsøgte Kaj Lykke at berolige sin elskerinde med en forsikring om, at der ikke var nogen grund til at blive eyg over denne sladder, og tilføjede så de ord, som senere blev ekæbnesvangre for ham: "I echulle høre huad di taller om vorres Dronning, at hendes Lakeier legger i mett hinder, huilckett och vell er sanden effter di att hun gjør sig hel gemen mett dem, tør di see talle om hinder saa tør di och vell tale om eder, beliffuer I kun

i mit Huus er jeg en ærlig mand,... " 16)

Et stykke tid efter at Kaj Lykke havde sendt ovennævnte brev, rejste såvel Sofie som Katrine over til ham på Gisselfeld. Kort tid efter vendte Sofie Abelsdatter tilbage til Rantzausholm, og holdt et stort og dyrt bryllup med ridefogden Peter Børtning på Kaj Lykkes regning. Samtidig flyttede de nygifte ud i Haagerup Skrivergård, som de fik fribrev på for livstid og som senere blev ombygget for et stort beløb. Nogen tid senere end Sofie, rejste Katrine Mikkelssdatter tilbage til Rantzausholm. Herefter gentog det samme mønster sig. Hun blev ligeledes hurtigt gift, fik en gård med fribrev for livstid, som også blev ombygget, dog til et langt mindre beløb end Haagerup Skrivergård. Katrines mand hed Peter Jensen og de flyttede ud til Nyboe. 17)

Kaj Lykke sørgede således godt for at få sine piger afsat, måske for at gøre en ende på sladderer på Rantzausholm. Senere opstod der imidlertid en strid mellem Kaj Lykke og ridefogden Peter Børtning. Kaj Lykke, der opholdt sig i København, havde flere gange pr. brev forsøgt at gribe ind i en retssag, som Peter Børtning med uret førte mod ridefogden på Rantzausholm, Hans Lauritsen. Peter Børtning viste sig i denne sag som i mange andre tilfælde, til tider ved direkte overfald, at være en sand plage for bønderne omkring Rantzausholm. Det var især uheldigt for Hans Lauritsen, at Peter Børtning havde birkeretten under sin kontrol, idet birkefogden Jens Petersen var Peter Børtnings svoger. Der blev dog så stor opmærksomhed omkring sagen, at Kaj Lykke omsider selv rejste over til Rantzausholm og udnævnte nye dommere, som helt frikendte Hans Lauritsen. Samtidig havde Kaj Lykke mistet tålmodigheden med sin ridefoged, idet der også var uregelmæssigheder i regnskaberne, ligesom Kaj Lykke var utilfreds med forvaltningen af Rantzausholm gods under krigen. Ridefogden blev derfor afskediget den 1. maj 1661. 18)

Det blev alligevel Peter Børtning, som trak det længste strå. Sofie, hans kone, havde gemt det brev, Kaj Lykke i sin tid havde skrevet til hende og fra dem må det være overgivet til myndighederne. Da brevet blev forelagt Kaj, indrømmede han straks sin skyld i majestætsforbrydelse. Kaj Lykke ville slippe for videre tiltale, hvis han betalte den store sum af 100.000 rdl. til kongen efter nærmere fastsatte terminer. Det første beløb på 10.000 rdl. skulle betales efter 14 dage. Det her Kaj Lykke åbenbart ikke været i stand til, og den 24. august 1661 havde han forladt landet.

Kaj Lykke blev dømt ved højesteret den 2. september 1661, hvorved han tabte ære, liv og gods. Tre dage efter blev dommen mod Kaj Lykke eksekveret, ganske vist skete halshugningen "in effigie", for hovedpersonen var som nævnt for længst forsvundet. Efter mange år som landflygtig blev Kaj Lykke senere benådet og efter dronning Sofie Amalies død, vendte han tilbage til Danmark i 1685. Kaj Lykke døde først som en gammel mand omkring århundredeskiftet.¹⁹⁾

1.3 Problemformulering

Når problemerne omkring svenskekrigernes konsekvenser her igen tages op til behandling, er det ikke fordi dette problemområde kan siges at være forset i historieforskningen. I maj måned 1973 antog Odense Universitet en doktorafhandling af Aage Fasmer Blomberg med titlen, "Fyns vilkår under svenskekrigene 1657 - 1660." Hovedtemaet i denne afhandling er, som titlen antyder, konsekvenserne for den fynske befolkning af krigen og besættelsen i den nævnte periode. Blombergs bog er meget omfattende og går ind på en række detaljspørgsmål angående krigens virkninger, således også problemerne for godserne og disses bønder.

Ved forsvaret af disputatsen rettede den ene af de officielle opponenter, E. Ladewig Petersen, den berettigede kritik mod Blombergs afhandling, at den fynske situation forud for krigen ikke var behandlet i tilstrækkeligt omfang, bl. a. på grund af den deskriptive metode. Samtidig fandt Ladewig Petersen, at forfatteren i for høj grad isolerede sin afhandling kronologisk og geografisk. Denne kritik anfægter dog næppe, som Ladewig Petersen påpeger, bogens hovedresultat, nemlig at "beskrivelsen af Fyns totale ødelæggelse under svenskekrigene og genopbygningens forsinkelse lader sig underkende, men nok", hvad der er af særlig betydning for problemstillingen her, "at det stadig ikke kan udelukkes, at ødelæggelserne bør kvantificeres for at kunne lade sig placere i den lange økonomiske, beskatningsmæssige, demografiske og politiske ødelæggelsesproces, som indledes i 1640'erne".²⁰⁾

Det er her hensigten at forsøge at råde bod på denne usikkerhed, ud fra en begrænset lokalitet, ved en nærmere kvantificering af driftsresultatet på Rantzauholm fra før svenskekrigernes samt sammenligning med resultatet efter krigen. Kildematerialet hertil er godsets regnskaber, som er bevaret for årene 1656 - 58 og 1661 - 62.²¹⁾ Gennem en detaljeret analyse af regnskaberne fra 1656 - 57 og fra 1661 - 62 er

det hensigten at belyse den generelle problemstilling, som er: På hvilke områder og i hvilket omfang er det rimeligt at antage, at krigen har influeret på dette gods' driftsresultater og indtjeningsmuligheder samt på dets bænders økonomi ?

Som det er nævnt findes regnskabet også for året 1657 - 58. Dette skal ikke direkte underkastes analyse, da krigen muligvis allerede gør sin indflydelse på driften gældende, men det kan være nyttigt at inddrage dette regnskab til visse kontrolfunktioner i analysen af regnskabet fra før krigens begyndelse.

I analysen af godsregnskaberne er det således først og fremmest hensigten at beregne og sammenligne gods-kompleksets driftsresultater fra årene før og efter krigen samt beregne rentabiliteten dels i forhold til hartkornsarealet og dels i forhold til godssets værdi. Med i bedømmelsen af godssets økonomiske situation hører dog også, hvor stor den kontante omsætning har været og hvor stort et beløb godsejeren har haft til privatforbrug. Der skal senere vendes tilbage til de metodiske problemer ved at opstille og sammenligne to enkelte års regnskaber, men her skal der dog gøres opmærksom på det forhold, at en kvantificering af godssets økonomi for de to år kræver en nærmere gennemgang af de to års indtægts- og udgiftsposter. Kun derved bliver det muligt mere præcist at påpege, hvor krigen gør sin indflydelse på driftsresultaterne gældende.

Godsernes økonomi var i 1600-tallet på flere områder afhængig af bøndernes økonomiske forhold, og en af de større indtægtsposter var således bøndernes landgildebetalinger. Bøndernes økonomi kan ikke beregnes på samme måde som det er muligt for de godser, hvorfra der er bevaret regnskaber. Det er derimod muligt gennem godsregnskaberne fra Rantzausholm at bestemme, hvor stor en del af landgilden, som blev indbetalt til godsset. Efter krigen har en stor del af bønderne af gode grunde ikke været i stand til at betale landgilde og der er, sammen med Rantzausholms regnskaber, bevaret lister over bønder, som skyldte i landgilde for året 1661.²²⁾ Ved sammenligning af disse landgildebetalinger fra før og efter krigen, bliver det muligt at drage nogle slutninger om, hvor stor en reduktion der efter krigen var af disse betalinger i forhold til før krigen og hvilke sogne, der syntes at være hårdest ramt af krigen.

Men inden da skal det i store træk drøftes, hvorledes krigen forløb, på hvilke måder landbefolkningen har været berørt af krigen, og hvilke konsekvenser den menes at have haft for den fynske befolkning.

2. Krigens forløb og den sydvestfynske befolknings vilkår

Krigen mod Sverige blev ført i to omgange. Det var Danmark som begyndte krigen med en officiel krigserklæring den 1. juni 1657. Med erfaringerne fra Torstenssonfejden 1643 - 45 i erindring, blev den danske hær sendt mod syd, og gik til angreb på den svenske provins Bremen. Denne provins blev også forholdsvis hurtigt erobret af den danske hær under ledelse af rigamarsk Anders Bille. Så snart den svenske konge, Karl Gustav, som stod med sin hær i Polen, havde modtaget den danske krigserklæring, gik han mod nord for at afværge de danske angreb, og den svenske hær viste sig hurtigt den danske overlegen. Anders Bille trak sin hær tilbage op gennem Holsten og Slesvig til fæstningen Frederiksbædder (Fredericia), som svenskerne uden større besvær var nået frem til i slutningen af august måned. Herefter besatte den svenske hær næsten hele Jylland. Efter to måneders belejring stormede svenskerne den jyske fæstning, som faldt efter en kort kamp den 24. oktober 1657.

Herefter stod den frygtede svenske hær meget tæt på Fyn, men det var ikke så lige til at få en landgang etableret. Til hjælp herfor blev den svenske flåde sat ind, men landgangsforsegene blev forhindret af den danske flåde under Henrik Bjelke. Yderligere syntes det at være i danskerne favør, at det tegnede til at blive en hård vinter, med begyndende isvanskeligheder i bælteerne allerede fra midten af december måned. Men hvad der i første omgang så ud til at være en hindring, viste sig snart at være en fordel for den svenske hær. Den hårde frost fortsatte, og den "geniale feltherre", ²³⁾ som Erik Arup ikke uden grund har kaldt den svenske konge, fandt på en anden udvej, nemlig at gå med sin hær over isen til Fyn.

Den svenske hærledelse fandt landsbyen Hejls syd for Kolding fjord som velegnet udgangspunkt for overfarten, idet strømmen i Lillebælt på dette sted var mindre stærk, ligesom Brandsø midt i bæltet var et velegnet opholdsted under marchen over isen. Denne plan viste sig at være rigtig og den 30. januar 1658 gik de svenske tropper i land på fynsiden ved Tybrind Vig. Efter en hård kamp mod den mindre danske styrke, som forgæves forsøgte at hindre fjenden i sit forhavende, blev Fyn besat af svenskerne.

Karl Gustav selv blev ikke længe på Fyn, målet for størstedelen af

den svenske hær var København. Efter at det var konstateret, at isen over Storebælt ikke kunne bære, gik den svenske hær i stedet over isen til Tåsinge, herfra over Langeland til Lolland og Falster og stod allerede den 11. februar på Sjælland. På dette tidspunkt var danske fredsforhandlere udsendt fra København og forhandlingerne om fred kom straks igang. Resultatet af forhandlingerne blev "den dyreste fred, som Danmark nogensinde har maattet slutte".²⁴⁾ Fredsaftalen blev undertegnet i Roskilde Domkirke den 26. februar 1658. Ifølge aftalens 16. artikel havde de svenske tropper kun opholdstilladelse her i landet til den 1. maj.

Karl Gustav overholdt imidlertid ikke Roskildefredens artikel 16 og hans tropper forlod ikke landet omkring den 1. maj. Den svenske konges planer gik i sommeren 1658 i stedet ud på, at hele Danmark skulle erobres, og det ville i første række sige København. Den 7. august landsatte Karl Gustav således en hærafdeling ved Korsør og efter en hurtig march over Sjælland, stod den svenske konge den 11. august foran København, hvor han måtte konstatere, at forstæderne uden for voldene var stukket i brand. Herefter iværksattes en belejring af byen, som strakte sig helt frem til februar måned. Natten mellem den 10. og 11. februar stormede svenskerne så København. De led her et stort nederlag, hvorefter Karl Gustav trak sine styrker tilbage til de sydlige øer, Møn, Lolland - Falster og Langeland.

I mellemtiden var der kommet hjælp til Danmark. Det var lykkedes den hollandske flåde at nå frem til København med forsyninger og mandskab allerede i slutningen af oktober måned 1658. En måned før var kurfyrst Friedrich Wilhelm af Brandenburg på vej til Danmark syd fra op gennem Jylland med en hær på ca. 30.000 mand, der foruden de brandenburgske talte polske og kejsarlige tropper. Inden udgangen af året 1658 havde de erobret det meste af den jyske halvø, men ellers gik der lang tid, inden Danmark fik nogen gavn af disse tropper.

Næste område, som skulle befries, var Fyn. Dette skete først et helt år efter de allieredes ankomst til Danmark. I slutningen af oktober og i begyndelsen af november 1659 landsattes dels ved Kerteminde og dele ved Middelfart en hær på i alt 11.000 mand. Disse to afdelinger samledes senere under ledelse af feltmarskal Hans Schack og E. A. Eberstein og det kom til et slag ved Nyborg den 14. november 1659. De allieredes hær

var næsten dobbelt så stor som den svenske, som da også var slået efter nogle timers kamp.

Selv om svenskerne her led et afgørende nederlag og selv om de diplomatiske forhandlinger havde stået på længe forud for dette slag, blev krigen stadig ikke bragt til en afslutning. For den fynske befolkning betød det blot indkvartering af allierede soldater. Men pludselig døde Karl Gustav hjemme i Sverige den 7. februar 1660 og freden kunne endelig undertegnes den 26. maj 1660 i København. Den eneste væsentlige ændring i forhold til Roskildefreden blev, at Danmark bevarede Trondhjem len i Norge og Bornholm mod visse betingelser. Når tabene af danske landområder blev så store, skyldes det "vestmagternes hensynsløse vilje".²⁵⁾ Det var ikke de dansk-svenske forhandlingsresultater, som blev bestemmende for fredsbetingelserne, men derimod ikke mindst Holland, som havde bevaret magtbalancen med Danmark og Sverige på hver side af Øresund.

2.1 Litteraturen om krigens byrder og virkningerne heraf

Med det formål at placere nærværende arbejde i en historiografisk tradition, gives der hermed en oversigt over den litteratur, som behandler svenskekrigernes byrder og følgerne heraf for befolkningen. Der er tegnet udgangspunkt i de afhandlinger, som beskæftiger sig med det sydvestfynske område. Indbefattet er ligeledes de undersøgelser, som behandler og placerer dette område i en større geografisk sammenhæng.

Fra det område, hvor Rantzausholm havde sin godsmasse placeret, har lokalhistorikeren N. Rasmussen Søkilde med flid og lokalindsigt gjort sit til, at egnens historie er gjort alment tilgængelig. I hans bog om Kaj Lykkes fald behandles svenskekrigene kun kort, men der gøres bl. a. rede for, hvorledes ridefogden Peter Børtning handlede i forbindelse med den svenske besættelse.²⁶⁾ Mere indgående behandles svenskekrigernes følger i Rasmussen Søkildes bog "Holstenshus og Nakkebølle", der er givet undertitlen "med tilliggende Sogne og Øer samt Udsigt over Egnens almindelige Historie fra Oldtiden til vore Dage".²⁷⁾ I denne bog behandles egnen omkring Brændegård samt flere sogne, hvor Rantzausholm havde sit bøndergods beliggende. Endnu mere lokalkendt var Rasmussen Søkilde nok i det nordlige område, idet han havde en gård i Fløninge, og han har da også sammen med lærer S. Jørgensen skrevet Hillerslev

sogne historie. ²⁸⁾ I denne bog drøftes bl. a. Gelskov og dets bønders forhold under krigen.

Der er kun kommet en enkelt undersøgelse omfattende et len, nemlig lærer S. Jørgensens "Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands Vilkaar før, under og efter Svenskekrigen 1657 - 60, forsaavidt Nyborg Lehn angaar." ²⁹⁾ Titlen antyder forfatterens tredeling af stoffet, der må siges at være udmærket disponeret. En sådan problemstilling giver mulighed for en mere nøjagtig vurdering af krigens skader i Nyborg len, som omfattede Vindinge, Gudme, Sunds og Sallinge herreder samt Hinds-holm. Kildematerialet består af tingbøgerne fra de forskellige herreder. Disse bøger er kun bevaret i begrænset omfang fra tiden før krigen, for Sallinge herred f. eks. kun for året 1637. ³⁰⁾ Forfatteren påpeger, at adelens økonomiske grundlag var i tilbagegang forud for krigen, mens bondestandens kår på Fyn var gode i denne periode, omend der muligvis var nogen tilbagegang i løbet af 1650'erne. ³¹⁾

En tredje gruppe af undersøgelser er dem, som behandler Fyn som en regional enhed. Der er to forfattere, som har vist Fyn speciel interesse i forbindelse med svenskekrigenes byrder og følgevirkninger, det er Hans H. Fussing og Aage F. Blomberg. ³²⁾

H. H. Fussing har på grundlag af en liste, bevaret i det svenske rigsarkiv, beregnet, hvor meget den svenske besættelsesher udskrev til sit underhold på Fyn for året 1658. Ud fra denne liste, som er nogenlunde dækkende, er det beregnet, hvor meget de enkelte godsers penge- og naturalieydelse var, dels hvor meget de enkelte fynske len samlet skulle yde til den svenske hær. ³³⁾ Som Fussing selv fremhæver, kan disse lister ikke tages som et nøjagtigt udtryk for, hvor meget der rent faktisk blev ydet. Udnyttelsesmulighederne af dette kildemateriale er således overvejende af normativ karakter. Værdien af dette materiale bliver derfor større i det øjeblik, at det konfronteres med afkortningslister o.l. Noget andet er, at de naturligvis er et godt udtryk for, hvor meget Karl Gustav regnede med, at Fyn skulle betale til den svenske besættelsesmagt. ³⁴⁾

Endvidere har Fussing beskæftiget sig med krigens virkninger med hensyn til befolkningsforholdene i en artikel i "Fortid og Nutid." ³⁵⁾ Desværre er der kun bevaret brugbart kirkebogsmateriale fra 19 fynske sogne fra tiden omkring svenskekrigen. De 17 af disse sogne er fra

Odense amt og kun to fra Svendborg amt. Det ene af disse to sogne er Ørbæk på Østfyn, og det andet er Landet-Bregninge på Tåsinge. Der er således ikke bevaret kirkebogsmateriale fra Sallinge herred, der har kunnet danne grundlag for historiske undersøgelser. H. H. Fussing har i sin udnyttelse af materialet sammenlignet de 3 år under krigen med 3 år forud og 3 år efter krigen for derved at kunne konstatere, hvilken virkning krigen har haft på fødsels- og dødstillene. Metoden skulle således være ret sikker, derimod er det ikke givet, at de undersøgte områder er repræsentative for Fyn som helhed.

Et meget vigtigt bidrag og centralt placeret i diskussionen af litteraturen omkring de fynske forhold under svenskekrigene, står den tidligere omtalte disputats af Aage F. Blomberg.³⁶⁾ Med denne afhandling har den fynske region fået en sammenhængende skildring af svenskekrigernes følgevirkninger, som endnu mangler for de øvrige landsdele.

Blandt de afhandlinger, hvor Fyn indgår i en større helhed, skal nævnes to bøger af Aksel Lassen. Han har beskæftiget sig med pestens udbredelse specielt i det ene af krigsårene, nemlig 1659. Pesten har hærget både i Jylland og på Fyn og dens udbredelse har han lokaliseret i "Skæbneåret 1659",³⁷⁾ delvis ved hjælp af Wiberghs præstehistorie og ved hjælp af kirkebøgerne. Samme emne er behandlet i hans senere bog: "1659, Da landet blev øde",³⁸⁾ hvor kirkebøgernes kommentarer sammen med andet berettende materiale har dannet grundlag for fremstillingen. I sidstnævnte bog er Aksel Lassen meget kritisk overfor de polske, brandenburgske og kejserlige troppers uvirksomhed med hensyn til at befri landsdelene uden for Jylland for den svenske hær. Denne uvirksomhed fra de allierede styrker blev skæbnesvanger for Danmark, idet de østdanske områder for stedse derved blev tabt, "og for det sydvestlige Danmark især fordi de allieredes fortsatte nærværelse her kostede titusinder af mennesker livet som følge af hungersnød og pest".³⁹⁾ Aksel Lassens fremstillinger er dog mest koncentreret til Jylland, da det allierede hjælpekorps opholdt sig længst tid her og som følge heraf, blev ramt hårdest af disse troppers tilstedeværelse.

Endelig skal nævnes en overskuelig og lidt populariseret fremstilling af krigens byrder for hele landet, nemlig Gunnar Olsens afsnit i "En kamp for livet, Svenskekrigene 1657 - 60".⁴⁰⁾ Gunnar Olsen har emne disponeret sit afsnit om krigens byrder og virkninger for den danske

befolkning. De enkelte afsnit er bygget op på den måde, at forfatteren starter med en almenyldig definition og diskuterer de enkelte begreber og emner, for derefter at bevise sine påstande ved en række eksempler af forskellig art. Denne fremgangsmåde gør bogen overskuelig, men naturligvis ikke særlig regionalt dybtgående.

2.1.1 Krigens byrder på landbefolkningen

Det ville være en stor fordel ved vurderingen af krigens byrder på befolkningen, især med hensyn til indkvarteringerne, hvis der kunne siges noget sikkert om, hvor mange tropper der i forskellige perioder har opholdt sig på Fyn. Det ville ligeledes være en fordel, hvis det var muligt nærmere geografisk at placere de enkelte troppeafdelingers opholdssteder. Ingen af delene er muligt nøjagtigt at afgøre, men nogle holdpunkter er der med hensyn til soldaternes antal.

Vi kan i første omgang konstatere, at der kun har stået to egentlige slag på Fyn. Første gang var den 30. januar 1658 på Nordvestfyn og herefter har Fyn været besat af svenske tropper frem til næste slag ved Nyborg i november 1659. Den svenske besættelse har således stået på i næsten to år, men først hen på efteråret i 1660, har Fyn været nogenlunde fri for allierede styrker. Og da indkvarteringen af den danske hær begyndte allerede i 1657, bl. a. med henblik på at forhindre svenskernes overgang til Fyn, er det ikke for meget at sige, at den fynske befolkning har været udsat for indkvartering af soldater i ca. 3 år.

Når Fyn har været hårdt ramt af indkvarteringsbyrden, hænger det foruden selve besættelsen sammen med, at øen har tjent som gennemgangsøråde for de forskellige troppeafdelinger. Efter Blombergs vurdering har der stået ca. 7 - 8.000 mand på Fyn ved udgangen af 1658. Dette tal har formentlig svinget en del tidligere på året, bl. a. på grund af de svenske troppers tilbagetrækning fra Sjælland. Dette tal blev desuden reduceret kort efter årsskiftet 1658/59, idet nogle regimenter blev sendt til Sjælland, andre til Pommeren. Kort tid før slaget ved Nyborg i oktober 1659 var antallet af svenske soldater på Fyn ca. 5.500.⁴¹⁾ Til sammenligning af disse tal kan det oplyses, at der har været ca. 7.630 jordbrug på Fyn på den tid.⁴²⁾

Besættelsen medførte flere forskellige former for byrder på befolkningen. En særlig form for forulempning af den civile befolkning var den så-

kaldte "første plyndring", som den fremmede hær foretog ved indtagelsen af en ny landsdel. Disse plyndringer har især foregået ved den egentlige besættelse, for Fyns vedkommende, særligt i begyndelsen af februar måned 1658. Særlig hårdt ramt af denne plyndring, der normalt strakte sig over 3 dage, var Hillerslev sogn i Sallinge herred. Her foregik denne plyndring "hele otte Dage i Rad" og byen var særlig udsat, fordi større veje krydsede hinanden her. ⁴³⁾ På samme måde som man var forulempet af en første plyndring, var en stor del af Fyn ude for en "sidste plyndring".

Ligeledes var det almindeligt i 1600-tallets krigsførelse, at større enheder som byer og hovedgårde blev afbrændt af den fremmede hær. Til fordel for begge parter var man i stedet begyndt at opkræve en særlig afgift, hvorefter man i princippet undgik plyndring og brandstiftelse, den såkaldte brandskat. Denne brandskat var for hele Fyns vedkommende sat til 170.575 rdl. for året 1658, næsten 20.000 rdl. mere end kronens samlede lensindtægter for hele riget i 1652. ⁴⁴⁾ Brandskatten var nøje beregnet og sat til 50 rdl. pr. "Reuterdiens" for Fyns samlede 3.411½ reuterdiens. Opgørelsen af disse reuterdiens var sandsynligvis baseret på en hertkornsberegning af jordens værdi, som blev anvendt til roetjenestetaksationer. Foruden enkelte fritagelser for denne betaling, blev beløbet generelt nedsat til 30 rdl., således at den samlede forventede indtægt herfra faldt til 102.345 rdl. En sådan talstørrelse giver først mening når det fremgår, hvor meget det enkelte gods eller den enkelte bonde skulle betale til denne skat. Rantzausholm var efter første vurdering sat til 5.750 rdl., altså 115 reuterdiens af 50 rdl. Taksten blev som nævnt nedsat til 30 rdl., hvilket i praksis betød, at hver helgård skulle betale et beløb på 30 rdl. i brandskat. Dette beløb fik Peter Børtning dog nedsat til 20 rdl. efter forhandling med svenskerne. Alligevel var det et stort beløb for en gård at betale på det pågældende tidspunkt. Brandskatten skulle for en del af beløbets vedkommende dække soldaternes løn og forplejning. Men foruden brandskatten krævede man kontributioner af befolkningen, som skulle gå til de svenske troppers daglige foræyninger. Denne skat blev pålignet med 2 rdl. ugentlig af bønderne på Rantzausholm og beløbet kunne eventuelt betales i naturalier. Hvor meget det blev til i alt, afhænger formentlig af, hvor længe der lå troppeafdelinger på Rantzausholm og dets område. ⁴⁵⁾

De ovennævnte byrder blev især pålagt bønderne. Andre økonomiske byrder blev nok båret direkte af godset. For det første kunne man sikre sig mod plyndringer og tilfældige udskrivninger af mandskab ved at købe beskyttelse i form af et salvegardebrev og få udstationeret en salvegarde, d.v.s. en eller flere soldater som særlige beskyttere af et område. En sådan salvegarde har Peter Børtning sikret sig hurtigt efter svenskerne ankomst for hovedgårdene og disses bøndergårde.⁴⁶⁾ Noget sikkerhed imod f. eks. den første plyndring har dette dog næppe givet, eftersom Hillerslev blev plyndret i 8 dage i træk. Hvor meget et sådant salvegardebrev har kostet er vanskeligt at sige, men over et større område i Jylland har disse udgifter givet et beløb til svenskerne på ca. en fjerdedel af brandskattebeløbet.⁴⁷⁾

For det andet har godserne skullet aflønne den svenske generalstab. Folk fra den svenske hærledelse fik assigneret et eller flere godser. Det betød, at officieren kunne tage ophold på godset, ligesom indtægterne herfra gik til ham, og han kunne i det hele taget optræde som ejer af godset. Det var den berømte svenske feltmarskal Karl Gustav Wrangel, som fik assigneret Kaj Lykkes gårde på Fyn, desuden fik han Anders Billes fire fynske gårde.⁴⁸⁾

Ud over disse økonomiske byrder har der været en del tilfældige plyndringer af og overfald på befolkningen, som det naturligvis er vanskeligt nærmere at gøre op.

En af de mest alvorlige sociale lidelser har nok været udskrivningen af fynske bønderkarle til svensk militærtjeneste. Den svenske konge gav allerede den 14. februar 1658 ordre til udskrivning af 850 mand på Fyn, som vist ikke nåede at blive indkaldt inden fredsslutningen i Roskilde. Efter fredsbrudet blev imidlertid et lignende antal fodsoldater udskrevet. Senere igen et mindre antal fra Fyn og en del fra Langeland. Det fynske mandskab blev sendt til krigsførelse og befæstningsarbejde i Pommeren, Riga og Kalmar. Chancerne for at vende hjem herfra til Danmark var sikkert ikke ret store. Hvilke sociale følger sådanne udskrivninger havde, når f. eks. en familieforsørger blev sendt bort, er ikke vanskeligt at forestille sig.⁴⁹⁾

2.1.2 Følgevirkninger af krigens byrder

Et godt udtryk for hvilke økonomiske og sociale virkninger krigen

havde, giver det at se på, hvorledes befolkningstallet blev påvirket. Som tidligere nævnt er kirkebøgerne kun bevaret for en lille del af de fynske sogne og desværre ingen fra Sallinge herred. Derfor har vi ikke noget kendskab til fødsels- og dødshyppigheden i dette område. Derimod viser Fussings tal fra de 19 fynske sogne, som det har været muligt at underøge, en drastisk stigning i dødeligheden, især i de sidste krigsår. Gennemsnitsdødeligheden var for treåret forud for krigen på 162 i disse 19 sogne, for krigsårene 1658 - 60 var gennemsnittet steget til 551 med et toppunkt på 838 i 1660. I de tre år efter krigen var dødeligheden igen faldende og var på 124. Det er ikke givet, at disse tal er repræsentative for Fyn. Tendensen er dog så klar for de undersøgte sogne, at det generelt kan sluttes, at krigen har betydet en alvorlig stigning i dødeligheden på Fyn. Fødselstallet gik den modsatte vej og var faldende under krigen, især for året 1660, hvor dette tal faldt til under halvdelen af det normale, sådan som det var forud for krigen. ⁵⁰⁾

Den betydeligste årsag til den store dødelighed skal søges i den pest, som hærgede Jylland og Fyn i forbindelse med de allierede troppers fremrykning. Det er da også karakteristisk, at dødeligheden steg stærkest efter, at svenskerne var fordrevet fra Fyn. Kirkebogsnotater nævner foruden pesten, som var en slags plettyfus, også kulde og sult som årsager til den store stigning i antallet af dødsfald under krigen. Endelig kan der heller ikke ses bort fra den mulighed, at de allierede soldater gik hårdere til værks overfor civilbefolkningen, end tilfældet var med de svenske soldater. ⁵¹⁾

Vender vi os til de økonomiske forhold, så er det nærliggende at antage at de fynske godser ikke havde egentlige indtægter under krigen, hvad angår tiden frem til slutningen af 1659. Det havde Rantzausholm nok heller ikke, idet eventuelle indtægter sikkert gik til Karl Gustav Wrangel. Men selv efter to års fynsk besættelse var Rantzausholm ikke helt tappet for levnedsmidler af svenskerne. De allierede tropper skulle i modsætning til svenskerne selv betale for deres forsyninger og til dem var Peter Børtning i stand til at levere smør, flæsk og 300 tdr. havre, kort tid efter at svenskerne var fordrevet fra Fyn. ⁵²⁾ Det tyder ikke på nogen voldsom udaugning af Rantzausholm. Derimod konstateredes det ved synsforretninger efter Kaj Lykkes flugt ud af landet, at hovedbygningerne på Rantzausholm var blevet slæmt beskadiget på et tids-

punkt, måske mod krigens slutning. 53)

Der er imidlertid flere ting som tyder på, at Rantzausholm, dets sædegårde og bøndergårde var blandt de mildest ramte områder på Fyn. Det taler ganske vist mod denne antagelse, at ejeren Kaj Lykke var borte under krigen. Men som Blomberg flere gange bemærker, så har Peter Børtning i hans sted tydeligvis varetaget godsets interesser, 54) og sandsynligvis stået på god fod med svenskerne. Han fik hurtigt salvegarde, fik nedsættelse i bøndernes ydelser til brandskatten og har efter eget udsagn uddelt ikke mindre end 52.000 måltider til svenskerne på Rantzausholm. 55)

Endvidere har Blomberg analyseret jordebøger, der blev affattet mellem 19. september 1660 og 1. april 1661. Disse jordebøger giver oplysning om tilstanden på 15 adelige godser med hensyn til, hvor meget fæstegods, der lå øde efter krigen. Rantzausholm er ikke indbefattet i denne liste, men derimod er Jørgen Brahes Hvedholm ved Horne og Østrupgård i Håstrup, som geografisk er placeret tæt ved Rantzausholm, med i listen. Her var 243 tdr. htk. "øde og afbrudt og intet sået" af et samlet hartkornsareal på 1060 tdr. Disse to godser var blandt de heldigst stillede af de 15 godser, som listen omfatter. 56)

Helt generelt har Sallinge herreds placering nok været gunstig under krigen. Det har ikke været placeret i et egentligt krigsområde, og selv om man mærkede den sidste plyndring over hele Fyn, så var det "dog mest i området mellem Kerteminde, Nyborg og Odense", man var udsat for denne plyndring. 57) Dernæst var Sallinge herred ikke i større omfang berørt af de forskellige troppeforsendelsers marchruter. Selv om Brændegård lå ved Fåborg-Svendborgvejen og Rantzausholm ved Fåborg-Nyborgvejen, var det ruterne mellem de tre overfartsbyer Middelfart, Assens og Nyborg og egnene der omkring, som havde de fleste indkvarteringer. 58)

Endelig kan denne antagelse bekræftes ved hjælp af jordebogsmateriale over øde fæstegods, der indsendtes til centraladministrationen i forbindelse med hartkornsbeskatningen i 1662. Disse jordebøger foreligger for de nordfynske herreder Skam og Skovby, det vestfynske herred Båq, samt de for denne problemstilling særlig relevante, Sallinge og Sunds herreder. En procentvis beregning over øde fæstegods under 23 adelige godser i Sallinge herred viser, at kun 3,3 % af jorden var øde i dette område, mens der blandt 6 adelige godser i Sunds herred var 4,8 % øde. Det vest-

fynske herred Baag havde den højeste procent øde jord, der fra 11 (12) godser er beregnet til 18,2 %. Næsten på samme niveau var de nordfynske herreder, Skam med 15,8 % og Skovby med 16,3 %, fra henholdsvis 2 og 9 adelige godser. 59)

Med denne placering af Sallinge herred som et område, der synes at være mindre hårdt ramt af krigen i forhold til andre fynske områder, vil nogle af sognene indenfor herredet blive diskuteret i et senere afsnit.

3. Driftsresultaterne på Rantzausholm 1656 - 57

Som nævnt i problemformuleringen skal regnskabet for perioden fra 1. maj 1656 til 30. april 1657 underkastes analyse, for derved at beregne, hvad Rantzausholm gods kunne indbringe i året umiddelbart forud for krigen mod svenskerne.

Imidlertid knytter der sig en række metodiske problemer til udnyttelsen af de adelige herregårdsregnskaber og det resultatet for en stor del er afhængig af metoden, vil det derfor være nødvendigt at komme nærmere ind på, hvorledes andre har behandlet nogle af de få herregårdsregnskaber, som er bevaret for perioden frem til omkring 1660,⁶⁰⁾ for på denne måde at nærme sig den bedst mulige metode.

En af de forfattere, som har arbejdet med herregårdsregnskaber, er Hans H. Fussing. Han udgav i 1930'erne en række landbrugshistoriske afhandlinger om de rantzauske godser i Jylland, hvori et af formålene var at beregne disse hovedgårdes overskud. Som grundlag herfor blev der bl. a. fremdraget regnskabsmateriale, der har givet anledning til studier af de tre hovedgårde på Randerseggen, Gessingholm,⁶¹⁾ Demstrup og Sødringholm,⁶²⁾ samt Skovgård ved Vejle.⁶³⁾ I disse afhandlinger er vægten lagt på en bred beskrivelse af driftsforholdene, og i afhandlingen om Skovgård er der opstillet et regnskab for året 1638 - 39.⁶⁴⁾ Ud fra de mere principielle bemærkninger, der skal gøres her, er det især afhandlingen om godsregnskaberne fra Gessingholm 1619 - 1661, der har interesse. Heri gives der regnskabsopstillinger og overskudsberegninger for årene 1619, 1630, 1643, 1646, 1656 og 1661.⁶⁵⁾

De nyeste afhandlinger om herregårdsregnskaberne er skrevet af E. Ladewig Petersen. Hans interesse for herregårdsregnskaberne har et bredere sigte end Fussings, idet Ladewig Petersen ønsker at belyse den danske adels økonomi frem til dets endelige krise med statsomvæltningen i 1660. Derfor er de danske adelsgodseers driftsresultater også behandlet i afhandlingen om "Dansk adelig økonomi 1600 - 1660",⁶⁶⁾ samt i en artikel specielt om herregårdsregnskaberne.⁶⁷⁾ I sidstnævnte artikel diskuteres de metodiske problemer ved udnyttelsen af denne kildegruppe og samtidig opstilles der et driftsregnskab for Skinnerup gods for året 1638 - 39.⁶⁸⁾

3.1 Diskussion af de metodiske problemer

Helt det samme brede sigte har de to forfattere således ikke haft og

det er nok en af grundene til, at de adskiller sig i problemstillingen ved udnyttelsen af herregårdsregnskaberne. Det kommer bl. a. til udtryk med henblik på overskudsberegningen. I Hans H. Fussings afhandling er det kun selve hovedgårdens afkast, der har interesse. De afgifter, som bønderne indbetaler til herremanden, indgår f. eks. ikke i denne beregning. Ligeledes diskuteres der særskilt, hvad æksne- og skovdriften har kunnet give af indtægter, ud fra den betragtning, at oplysningerne i regnskaberne på disse områder i enkelte år dels er mangelfulde og dels er vanskelige at opgøre. Den væsentligste post på indtægtsiden bliver herefter kornavlens, som omregnes i penge, for derved at kunne anvendes som værdimåler for årets høst. Dette gælder uanset om høsten er solgt eller ej. En sådan opstillingsmåde kan der ikke indvindes noget imod, men desværre følges denne omregningslinje ikke op på udgiftssiden, idet udsæden og øvrigt forbrug af gårdens egne kornprodukter ikke på samme måde regnes til udgift, hvilket giver nogen skævhed i beregningerne.⁶⁹⁾ Denne skævhed viser sig ikke mindst ved beregningen af årets overskud i 1661. Da der ikke fra regnskaberne kendes salgspriser på korn i det pågældende år, må kornpriserne omregnes ved hjælp af dette års særligt høje kapitalstakster. Det medfører, at regnskabet viser et særligt stort overskud, beregnet til 2.017 rdl., men som Fusing selv er opmærksom på, er dette sikkert for stort et beløb, da der næppe har været overskud med salg for øje i det pågældende år.⁷⁰⁾ Havde H. H. Fusing i stedet for omregnet forbruget af korn til de samme, for dette år særligt høje kapitalstakster og så opført dem på udgiftssiden, var disse beregningsvanskeligheder sikkert ikke opstået.

Og endelig en mindre indvending, som vedrører, at såvel kontante beløb som værdien af levende husdyr, der sendes til og fra godskontoret i Holsten, føres som henholdsvis udgift og indtægt. Disse beløb indgår således i overskudsberegningen. Det må betragtes som forkert ud fra de overvejelser, at fordi Geseingholm f. eks. modtager 100 rdl. til opkøb af æksne, har godset ikke af den grund indtjent det omhandlede beløb.⁷¹⁾ Man har foreget likviditeten, men ikke skabt fortjeneste. Fusing blander hermed likviditetsbegrebet ind i det udgangspunkt hans metode har, nemlig, at det er produktionen og ikke omsætningen, der ligger til grund for overskudets størrelse.

E. Ladewig Petersen har i sin artikel om "Adelige herregårdaregn-

skaber fra 1600 - tallet" givet en række principielle anvisninger på udnyttelsen af denne kildegruppe. Disse regnskaber kan give svar på en række spørgsmål af landbrugshistorisk art, men Ladewig Petersen ønsker især at belyse: "hvilke indkomster har det adelige gods kunnet give sine ejere?" ⁷²⁾ Her tænker forfatteren, i modsætning til H. H. Fussing, på godsets samlede indtægter og udgifter.

Forfatteren viser en standardiseret regnskabsopstilling, der ikke mindst hæfter fortjeneste ved sin fordeling af såvel indtægter som udgifter på ordinære og ekstraordinære poster. Derved bliver det muligt at beregne det egentlige og samlede driftsresultat. Endvidere argumenterer Ladewig Petersen for, at det ud fra et adelsøkonomisk synspunkt først og fremmest er pengeomsætningen, der påkalder interesse. Der ses således bort fra naturalieomsætningen, da det var det egentlige pengeoverskud, som tilfaldt godsejeren og derfor havde hans særlige interesse, ligesom naturalieomsætningen kunne hvile i sig selv. ⁷³⁾ "Denne tvedeling", skriver Ladewig Petersen, "af godsernes funktion med støtte i samtidens egne normer muliggør trods alt en rationel, statistisk bearbejdelse af regnskaberne fra vort hovedsynspunkt". ⁷⁴⁾ Forfatteren har utvivlsomt ret i disse iagttagelser, og hans model fra Skinnerup gods fra 1638 - 39 er som følger:

<u>Indtægter:</u>		<u>Udgifter:</u>	
Landgildepenge	32,18 rd.	Sjksnekøb	534,25 rd.
Uvisse indtægter	88,27 -	Lønninger	187,26 -
Varesalg	1.794,96 -	Transportudgifter	41,43 -
<u>Diverse</u>	<u>94,78 -</u>	Afkortning af jordebog	6,75 -
I alt	2.010,19 -	Rostjeneste, skatter	108,32 -
Pengebeholdning	2.940,05 -	<u>Diverse</u>	<u>48,43 -</u>
Renteindtægt	72,00 -	Ordinære udgifter	926,44 -
Tilskud	245,00 -	Godskøb	337,50 -
		Byggeudgifter	181,69 -
		<u>Bygningshåndværkere</u>	<u>168,19 -</u>
		Samlet udgift	1.613,82 -
		<u>Regnskabets overskud</u>	<u>3.653,42 -</u>
<u>Samlet indtægt</u>	<u>5.267,24 rd.</u>	<u>Balance</u>	<u>5.267,24 rd.</u>

75)

Fra denne model kan det således konstateres, hvor stort driftsoverskudet har været det pågældende år. Det fremkommer ved at subtrahere

de ordinære driftsudgifter på 926,44 rdl. fra de ordinære driftsindtægter på 2.010,19 rdl., hvorved det egentlige driftsoverskud i dette tilfælde bliver på 1.083,75 rdl. Dette beløb er sat i forhold til godsets 435 tdr. htk., og giver et overskud på 2,50 rdl. pr. tønde. ⁷⁶⁾ Når forfatteren samtidig indregner godsets samlede likviditet i regnskabet ved på indtægtssiden at opføre sidste års restbeholdning af penge (2.940,05), kommer han frem til at kunne vise, hvor stort et kontantbeløb herremanden det pågældende år har kunnet råde over og samtidig på udgiftssiden se, hvorledes dette beløb er anvendt til henholdsvis ordinære og ekstraordinære udgifter samt kontant opsparing. Det sidste er ligeledes af stor betydning for at kunne vurdere herremandens samlede likviditet og økonomiske muligheder. Ladewig Petersens model henter således fortjeneste ved både at vise det egentlige driftsoverskud og ved at trække det vigtigste frem fra en samlet status, nemlig den tiloversblivende samlede pengebeholdning. Hertil skal det dog bemærkes, at denne post er kaldt "regnskabets overskud", og gjort til 3.643,42 rdl., hvor betegnelsen "kontant pengebeholdning" havde været mere korrekt, idet beløbet dækker over flere års opsamlet kontant beholdning.

Ladewig Petersens model giver således principperne for opstilling af et driftsregnskab samt indregner det væsentligste fra en samlet status, en metode der også er benyttet i min regnskabsopstilling. Dernæst er alle naturalieposterne omregnet til penge og holdt i en kolonne for sig selv, men naturligvis er disse poster også indregnet i det samlede driftsresultat. ⁷⁷⁾ Dernæst er nærværende regnskab opstillet efter konteringsprincipper, som muliggør at bestemme de områder i herregårdøkonomien, der har bevirket de forskellige indtægter og udgifter. Det giver ligeledes bedre mulighed for at sammenligne og bestemme krigens indflydelse på de forskellige områder. Det er også af betydning ved sammenligning af to års regnskaber, at hver enkelt års driftsresultat afgrænses så meget som muligt. Det er især vigtigt i året 1656 - 57, idet der i det pågældende år sælges en stor beholdning af korn, som har været oplagret på grund af dårlige priser i årene forud for 1656. Hvis dette års store realiserede pengeindkomst blev indregnet i årets driftsindtægter, ville det give et skævt grundlag for sammenligning med driftsresultatet i 1661 - 62, hvor man sælger en langt mindre del af beholdningen. Derfor

har princippet i opstillingen af regnskabet været det, som også H. H. Fussing tog som udgangspunkt, nemlig at beregne fortjenesten efter produktionens omfang. Det er gjort ud fra den betragtning, at en landbrugsbedrifts fortjeneste i et givet år ligger i selve produktionens størrelse. Det modsatte er tilfældet i en salgs- eller anden form for specialiseret produktionsvirksomhed, hvor overskud og fortjeneste for en stor del bestemmes af omsætningens størrelse. Det er imidlertid ikke tilfældet for en landbrugsvirksomhed, der til enhver tid - bortset fra år med særlige afsætningsvanskeligheder - kan afsætte hele sin produktion til en given markedspris. En sådan metode er velegnet ved opstilling af et enkelt års regnskab, men derimod problematisk, når der foreligger en samlet serie af regnskaber. I så fald opstår der problemer med at indregne prisforskellen fra produktionsåret til det år, hvor produkterne eventuelt sælges. I sådanne tilfælde er Ladewig Petersens "omsætningsmetode" så langt at foretrække.

På de følgende sider er opstillet det analyserede regnskab fra gods-komplekset Rantzausholm for året 1656 - 57, og i et senere afsnit redegøres der nærmere for, hvorledes de enkelte resultater er fremkommet og hvilken indtjening, der fremgår af de forskellige poster. Først gives der dog en nærmere redegørelse for kildematerialet, sådan som det er overleveret os gennem ridefogden Peter Børtings regnskabsføring.

3.2 Regnskabet fra Rantzausholm 1656 - 57

Regnskabet fra året før svenskekrigene er et meget omfangsrigt værk, idet det omfatter ca. 185 store sider. Dets opbygning er forholdsvis enkel. Det indledes med en beholdningsopgørelse ved regnskabsårets begyndelse, som omfatter såvel kontante penge som gårdens produkter fra forrige periode samt nogle inventargenstande. Nogen fuldstændig inventarliste er der imidlertid ikke tale om. Listen omfatter kar, baller og spande samt andre mindre genstande i forbindelse med forarbejdning af mælkeprodukter.

Efter denne beholdningsopgørelse følger lister over alle de produkter og penge, som er gået "ind" i perioden. Efter at alle indgående posteringer er ført, opstilles en ny beholdningsopgørelse, der således omfatter alle indgående posteringer. Herefter følger en udgangsliste på samme måde over alle kontante penge og produkter, som blev brugt i perioden, for at

INDTÆGTER OG OVERSKUDSBEREGNING

	Naturalier	Kontanter
	Rdl.	
<u>Driftsindtægter:</u>		
Kornavl	840,40	118,33
Øknesalg		852,00
Tillæg til besætningen	39,00	
Diverse indtægter (frøgæld)	104,18	4,17
Landgilde	406,30	1.891,86
Stedsemål		236,67
Sagefæld, førlov		29,94
Oldengæld	90,00	238,50
Græsleje		74,17
Tiende	123,62	0,73
Skudehandel	<u>266,00</u>	<u>1.198,77</u>
Årets naturalieindtægt	<u>1.869,50</u>	
		4.645,14
Pengeindtægt	4.645,14 rdl.	
Naturalieindtægt	<u>1.869,50 -</u>	
Årets driftindtægter	<u>6.514,64 rdl.</u>	
<u>Særlige indtægter:</u>		
Salg af kornbeholdningen 78)		<u>2.031,92</u>
Årets pengeomsætning		<u>6.677,06</u>
<u>Overskudsberegning:</u>		
Årets driftsindtægter i alt, jf. ovenfor		6.514,64
Årets driftsudgifter i alt, jf. næste side		<u>3.674,92</u>
Årets driftsoverskud		<u>2.839,72</u>

UDGIFTERNE

	Naturalier	Kontanter
	Rdl.	
<u>Driftsudgifter:</u>		
Udsæd	506,36	
Øksnekøb		411,83
Foder til besætning og husdyr	289,36	58,33
Lønninger		924,52
Kost og forplejning	769,41	121,23
Diverse driftsudgifter		172,58
Reparation og vedligeholdelse		334,86
Transport og forsendelse		31,33
Kirketående	29,86	0,50
Offre		<u>24,75</u>
	1.594,99	2.079,93
Pengeudgifter	2.079,93 rdl.	
Naturalieudgifter	<u>1.594,99 -</u>	
Årets driftsudgifter	<u>3.674,92 rdl.</u>	
<u>Særlige udgifter:</u>		
Privatforbrug	339,08	312,20
Peter Børtings bryllup	15,80	159,17
Byggeudgifter:		
Haagerup Skrivergård	1.871,39 rdl.	
Peter Jønsens gård	151,18 -	
Rantzausholm	<u>480,67 -</u>	2.503,24
Krigsforberedelsesudgifter		675,54
Renteudgifter		<u>540,00</u>
Årets naturalieudgift	<u>1.949,87</u>	
Årets pengeudbetalinger		6.270,08
Årets kontante restbeløb		<u>477,98</u>
Balance		<u>6.748,06</u>

slutte med en samlet opgørelse over alle "ud" posteringer. Sluttelig trækkes "ud" posteringerne fra den samlede "ind"-posteringsmasse, for at opstille en slutbeholdningsliste, som så igen danner grundlag for næste års begyndende beholdningsliste.

En sådan opbygning af regnskabet har nok haft til hensigt at føre kontrol med gårdens produkter, således at man en gang om året har haft mulighed for at konstatere, om noget er forsvundet i perioden forud. Ligeledes har herremanden gennem regnskaberne haft en vis kontrol med de dispositioner, ridefogden har foretaget og med hans omgang med gårdens midler. Derimod har han kun i nogen grad haft mulighed for at vurdere de enkelte års driftsresultater, men det synes således heller ikke at have været den primære årsag til regnskabsføringen.

Den ovennævnte måde at opstille regnskaberne på, fordrer således, at samme omsetning skal føres op til tre gange, hvilket man skal være opmærksom på ved analyse af regnskaberne. For det første skal man under indgående posteringer f. eks. føre, når varegrupper indgår til godset. Det kan være afgifter fra bønderne, gårdens egne produkter eller varer et andet sted fra. Sælges disse produkter skal de indgående pengebeløb ligeledes føres til indtægt, men samtidig skal der under udgående posteringer føres de varer, som sælges. En sådan 3-delt regnskabsføring forekommer kun i de tilfælde, hvor pengeomsætningen er inde i billedet og hvor der er tale om grupper af varer, som indgår i beholdningsregnskabet. Modtog man f. eks. korn i afgiftsbetaling, førtes det til indtægt og senere som udgift, når det eventuelt blev forbrugt. Altså to posteringer. En enkelt postering forekommer i de tilfælde, hvor Kaj Lykke f. eks. har købt udstyr til en hest. Sådanne varer indgår ikke i beholdningsregnskabet og derfor blev det udbetalte pengebeløb blot ført som en kontant udgift.

Ved en dybere analyse af herregårdsregnskaberne er det af stor betydning, hvor fyldestgørende teksten til de enkelte posteringer er. Det varierer en hel del i de behandlede regnskaber, og giver som følge deraf problemer i nogle tilfælde ved fordeling af de enkelte poster på konti.

Det generelle indtryk af Peter Bartings regnskabsføring er, at det er ført omhyggeligt og med godt overblik. Det betyder dog ikke, at regnskabet er fejlfrit. Der er fundet ikke så få mindre regnefejl og i et enkelt tilfælde forekommer der en meget åbenlys fejlpostering eller sammentæl-

lingsfejl. Det er på en side, som omhandler øksnekøb. Kaj Lykke har indkøbt 241 øksne på Sjælland, hvilket er den første postering. Anden postering omhandler 40 øksne, som Peter Børtning har indkøbt på Fyn, og disse to tal bliver i hans sammentælling til 176 stk. øksne. Ved en kontrol på beholdningsposterne viser det sig, at det er totaltallet på de 176, som er det rigtige. Men det er vanskeligt at se nogen grund til denne fejl, når der kun er to poster på siden. Forklaringen kan være den, at det resterende antal øksne er sendt til et af de andre godser, uden at det direkte er nævnt i regnskabet. Endelig foreligger den mulighed, at Børtning har haft romertal som forlæg i en klade, der så er aflæst forkert.

En større sammentællingsfejl forekommer i et andet tilfælde. Det er på en side, som omhandler indtægter fra godsets kornsalg. De fem forskellige posteringer opgøres nederst på siden til en samlet indtægt på 2.050-1-12 rdl., hvilket er 100 rdl. for lidt. I sådant et tilfælde fristes man til at mistænke Peter Børtning for underslæb. Dette er dog det eneste tilfælde med så stor en sammentællingsfejl, og det kan naturligvis lige så godt være en almindelig fejl, som forekommer ret hyppigt, dog med langt mindre differencer i andre tilfælde.

De mere generelle vanskeligheder ved analysen af regnskabet skyldes, at posteringerne føres i emnegrupper, hvorved man blander driftsposteringer med poster, som hører hjemme under et kapitalregnskab.⁷⁹⁾ Det er især tilfældet ved materialeforbrug og lønninger til håndværkere. Og endelig kompliceres analysen af de bevægelser i husdyrbesætningen, som foregår mellem Kaj Lykkes godser.

3.2.1 Hovedgårdenes indtægter

De indtægter, som kan tilskrives hovedgårdene direkte, er kornavlens og øksnehandlens samt tillæg til besætningen. Begynder vi med kornhøsten viser det sig, at den optræder på indtægtssiden til et beløb af i alt 958,73 rdl., fordelt med en naturalisindtægt på 840,40 og en kontantindtægt på 118,33 rdl. Dette tal skal sammenstilles med, hvor meget man det pågældende år har sået, for at årets bruttofortjeneste på kornhøsten kan beregnes. På udgiftssiden kan det ses, at der i alt blev sået korn til en værdi af 506,36 rdl. og man opnåede således en fortjeneste på ca. 452 rdl. på høsten. En grov gennemsnitsberegning, efter at høsten er omregnet i penge viser altså, at foldudbyttet var under 2. Der er dog mulig-

hed for nærmere at beregne foldudbyttet for de enkelte kornsorter, med undtagelse af vintersæden rug. Man har høstet 1,8 fold af byg på Rantzausholm, blandkorn har givet samme udbytte, medens boghveden gav lidt bedre, beregnet til 2,4 fold. Udbyttet af rugen kan ikke beregnes nøjagtigt, men under forudsætning af, at udsæden i 1655 var af samme størrelsesorden som i 1656, så har man høstet over 2 fold af denne sort. Det dårligste resultat havde man på havrehøsten, idet den kun gav 1,2 fold.

Den tendens, at rughøsten gav et bedre resultat end bygghøsten, var på linje med tendensen i det øvrige land dette år. Derimod har høstudbyttet på Rantzausholm og dets sædegårde ikke været oppe på en størrelsesorden, som gennemsnittet for landet i øvrigt i 1656, der var på 2,8 fold for rug og 2,2 fold for byg.⁸⁰⁾ Der har således ikke været nogen god høst på Rantzausholm, og korngodset Rantzausholm har da heller ikke været i stand til at dække eget forbrug med årets høstresultat fra hovedgårdene. Der er ganske vist solgt ca. 110 tdr. rug af gårdens avl, men til gengæld havde man et større underskud på havre, hvor de ca. 182 tdr., som kom ind i landgilde, gik til godsets eget forbrug. Endvidere købte man kontant 70 tdr. havre det pågældende år og endelig erhvervede man 107-1 tdr. havre fra Jørgen Brahe til Hvædholm, muligvis i græsleje. Værdien heraf er ført til indtægt under diverse indtægter. Og endelig har man, for at kunne klare eget forbrug, brugt af blandkornbeholdningen.

I året 1656 - 57 blev der fra Rantzausholm solgt ca. 2.060 tdr. korn, hvoraf ca. 1950 tdr. var af beholdningen fra de foregående år. Det samlede salg var fordelt med 1590 tdr. af rug, 350 tdr. byg og 122 tdr. boghvede. Når der var oplagret en så stor beholdning af korn, er forklaringen den, at der i 1653 skete et stort prisfald på korn, som i 1654 nåede til et endnu lavere niveau. I 1656 var priserne igen steget noget,⁸¹⁾ og det er nok forklaringen på, at der nu sælges ud af den store beholdning. Det eneste der kan undre i denne forbindelse er, at det er rug, man har opsamlet så store mængder af. Der har næppe været så stor en overskudsproduktion på de 5 hovedgårde i løbet af et par år, og landgildeydelseerne var fordelt med 607 tdr. af byg og kun 96 tdr. af rug. Forklaringen må være den, at bønderne i stedet for byg for en stor del har ydet rug i de pågældende år til dækning af deres samlede ydelser af landgildekorn, hvilket også stemmer udmærket overens med, at rughøsten de pågældende år var relativt bedre end bygghøsten.

Det er således muligt ret nøjagtigt at beregne årets fortjeneste ved kornproduktion og kornsalg. Derimod giver det nogle problemer at opgøre fortjenesten i forbindelse med øksnehandelen og husdyrproduktionen. Med hensyn til øksnehandelen har vi ret sikre holdepunkter med til- og afgangen af stykker til og fra Rantzausholm, og vi kender købsprisen for de fynske øksne, men intet til salgspriserne. Det fremgår af regnskabet, Kaj Lykke selv har købt 105 øksne på Sjælland, som vi dog ikke kender opkøbsprisen på. Desuden har Peter Børtling købt 71 øksne på Fyn, antagelig af hovedgårdenes egne bønder, til en gennemsnitspris på 5,80 rdl. pr. stk. og en samlet udgift på 411,83 rdl. Endvidere har Kaj Lykke solgt 126 øksne det pågældende år, som vi ikke kender salgsprisen for, ligesom vi ikke ved noget om hvor eller til hvem de er solgt. Ved beregning af overskudet ved øksnehandelen har fremgangsmåden været, at kun de fynske øksne føres over driften på Rantzausholm. Det bliver således kun de 71 fynske øksne, som føres til indtægt og udgift her. De resterende øksne, som optræder i Peter Børtlings regnskæbsføring, blev opkøbt på Sjælland og bør derfor tilskrives eventuelle beregninger over overskudet på Gisselfeld. Problemet i forbindelse med konteringen af de 71 fynske øksne bliver herefter, hvilket beløb disse øksne blev solgt til. Vi har det holdepunkt, at man fra Cessingholm i Jylland har solgt øksne i 1656 til 14 rdl. pr. stk. og i 1657 til 13 rdl. og 18 sk. ⁸²⁾ De fynske øksne har på den anden side ikke haft den samme kvalitet som de jyske. Det fremgår bl. a. af Arent Berntsens beskrivelse af de forskellige landsdele, og selv om han rosende omtaler den fynske frugtbarhed, så omtales de fynske øksne ikke med nogen kvalitetsbetegnelse. Derimod er de jyske både store og skønne. ⁸³⁾ Ligeledes omtaler Chr. 4. de fynske øksne som mindre gode, ⁸⁴⁾ og det er derfor nærliggende at mene, at de fynske øksne har indbragt et mindre beløb end de jyske. Derfor er salgsprisen sat til 12,00 rdl. pr. stk., hvilket giver en indtægt på 852 rdl. konstant. Da købsprisen for de fynske øksne var 411,83 rdl., giver det et overskud på godt 440 rdl. ved denne øksnehandel.

Der er også problemer ved at beregne husdyrproduktionen og værdiforøgelsen af besætningen. Dette tal er beregnet til 39,00 rdl., og er fremkommet ved at beregne værdien af fødte kalve, lam og svin i indeværende regnskæbsår. Derimod fremgår det ikke, hvad der eventuelt er produceret af fjerkræ, ligesom der ikke er gjort noget forsøg på at beregne en even-

tuel værdiforøgelse af den til hovedgårdene hørende besætning. Det vil måske nok betyde, at tallet 39,00 rdl. er for lavt, men det er ikke muligt at komme nærmere på et holdbart grundlag.

3.2.2 Bøndernes afgifter

Rantzausholm gods har haft en meget betydelig indtægtskilde gennem de afgifter, bønderne i forskellige former har ydet. Særlig stor betydning som indtægtskilde har landgildeydelseerne haft. Af egentlige kontante landgildepenge har beløbet kun været på 187,40 rdl., hvoraf 30 rdl. skyldes kontant aflesning fra Palle Christensen i Højrup, der er den eneste fæster under Rantzausholm, som har ydet hele sin landgilde i kontanter. Af den kontante indtægt på 1.891,86 rdl., der fremgår af regnskabet som pengeindbetaling, er de 1.704,46 rdl. således fremkommet gennem kontantsalg af størsteparten af naturalieprodukterne. Beløbet på de 406,30 rdl., der er opført som naturalieindtægt, er et udtryk for den del af landgilden, som er gået til hovedgårdenes eget forbrug eller beholdning. Blandt de produkter man ikke har solgt, er som tidligere nævnt havre, de vigtigste produkter herudover var foderøkse, lam og gæs.

Landgildeindtægterne førte man i regnskabet som en afskrift af jordebogen på indtægtsiden, således at rigtigheden af denne post er afhængig af, om hele landgilden blev ydet. Men man har samtidig under udgiftsposterne ført en afkortningsliste, der indeholder oplysninger om, hvem der af forskellige grunde ikke ydede deres landgilde. Sammenholder vi de to lister, med listen over solgte landgildeydelse, som igen kan kontrolleres ved hjælp af beholdningsopgørelsen, så viser det sig, at al skyldig landgilde er indgået for året 1656 - 57. Der er således ikke opført en eneste skyldig bonde eller husmand i afkortningslisterne. Disse lister indeholder kun en fortegnelse over de personer, der af en eller anden grund er bevilget frihed for landgilde samt over de fæstesteder. Man kunne således få det indtryk, at eventuelle skyldnere ikke blev opført i disse lister. Det kan imidlertid afvises ved hjælp af afkortningslisterne fra næste regnskabsår, hvor det viser sig, at der var begyndt at blive restancer af landgilde. Den store effektivitet med inddrivelse af landgilde kan uden tvivl tilskrives Peter Børtning, men det vidner først og fremmest om en gunstig økonomisk situation hos den sydvestfynske bondestand i midten af 1650'erne, når alle har betalt deres skyldige landgilde i regnskabsåret 1656 - 57.

Afkortningslisterne kan således oplyse os om antallet af ødegårde og deres placering, samt hvilke personer Kaj Lykke har bevilget frihed for landgilde. Således har 7 gårde haft frihed for landgilde, ⁸⁵⁾ imellem disse var Peter Børtings egen gård, Haagerup Skriversgård og delefogden Hans Lauritsens gård. Blandt de øvrige fem var Peter Jensens gård i Nyboe. Endvidere havde to ansatte på Rantzausholm deres huse fri for landgildeydelse.

Der har i alt været 4 helgårde, 1 halvgård samt 4 huse og en mølle øde under de fem hovedgårde i året forud for svenskkrigene. Desuden nævnes i afkortningslisterne en mølle, en eng og en dam, ligesom Palle Christensens kontante aflæsning og forbruget af egne produkter til Peter Børtings bryllup er opført i listerne.

Landgildebetalingen har i alt givet godset en indtægt på lige ved 2.300 rdl. og udgør således over en tredjedel af godssets samlede driftsindtægter, hvilket viser, at landgilden har været af stor betydning for godssets økonomi.

Blandt de øvrige indtægter i gruppen, der skyldes bøndernes indbetalinger, er der endvidere grund til at hæfte sig ved posterne stedsemål, som har givet 236,67 rdl. og sagesæld, der har givet 30 rdl. Det er ikke ret store beløb og slet ikke sammenlignet med det, Kaj Lykke havde forventet at opnå, hvilket vi kan konstatere fra den memorial, han allerede den 22. marts skrev til Peter Børting. Kaj Lykke nævner heri 4 gårde, som skulle bortfæstes for i alt 305 rdl. Ingen af disse beløb indgår i regnskabet som stedsemålsindtægter i 1656 - 57, og da de heller ikke optræder i afkortningslisterne som ødegårde eller som indtægter i næste års regnskab, så er det mest sandsynligt, at pengene er havnet hos ridefogden Peter Børting. Blandt sagesældensindtægterne havde Kaj Lykke ifølge samme memorial forventet en samlet indtægt på 600 rdl. for tre af de dyreste sager, alle for belejersmål (lejermål). Heller ingen af disse beløb er ført til indtægt i Peter Børtings regnskab. Der står i regnskabet om den ene af disse tre, at bøden er blevet betalt, men uden angivelse af noget beløb. Det var i det tilfælde, hvor bøden var mindst, og hvor Kaj Lykke havde forventet 100 rdl. i sagesæld. På den anden side er det dog ikke givet, at alle 600 rdl. er blevet betalt. For det første var beløbene meget store og sandsynligvis også urimeligt store, og for

det andet havde Kaj Lykke kun hørt rygter om disse forhold. Det er dog nærliggende at antage, at de 3 - 400 rdl. burde være gået i pengekas- sen på Rantzausholm det pågældende år. Med det forbehold, at Kaj Lykke har erhvervet disse indtægter uden om regnskabet, så er også disse be- løb gået til ridefogden personligt.

3.2.3 Skudehandel

Rantzausholm gods har haft en betydelig indtægt ved skudehandel. Det fremgår af regnskabet, at Kaj Lykke har haft forbindelse med en skipper og købmand, Hans Halvorsen, ligesom Kaj Lykke har haft del i en skude sammen med ham. Det hedder således i teksten til en indtægtsføring: "Aff dend Ladning Nordske wahre som skipper Hanns Halvorsen med Junnkers og hanns Egæt skibe erromb fra Trundhiem Till Faaborig ankommen wor 1656." Som det fremgår af dette citat, så har man haft en ladning varer med hjem fra Norge, ligesom der i anden forbindelse optræder en kontant ind- tægtspost, der dækker over overskudet på en Hollandsrejse.

Disse indtægter er her betragtet som almindelige driftsindtægter, idet denne form for handel indgik som en del af omsætningen af godsets produkter. Det var vist i det hele taget ret almindeligt, at godsejere i 1600 - tallet havde anparten i skuder eller skibe. Fra Hans H. Fus- sings undersøgelser af de rantzauske godsets driftsforhold i Jylland fremgår det, at Chr. Rantzau ejede halvparten af en skude. Indtægterne herfra figurerede i regnskaberne fra Gessingholm i omtrent samme tids- periode, som der her er tale om. 86)

Den ladning varer, som i foråret 1656 ankom til Rantzausholm fra Norge, bestod fortrinsvis af fisk. Det var sild, torsk og gråsej, så- vel i saltet som i tørret tilstand. Det var en ret stor ladning, og da priserne på fisk var relativt høje, var det ret store beløb sådanne rejs- ser kunne indbringe. En tønde torsk kostede 4 rdl. og en tønde sild 5 rdl. hos danske handlende. Værdien af hele denne ladning fisk er bere- net til i alt 1.700,85 rdl., men da udgifterne på rejsen ikke kendes, kan hele dette beløb ikke betragtes som en nettoindtægt. Det ville være meningsløst at begynde at gætte på udgifterne, og derfor er indtægterne fra rejsen i stedet for reduceret. Af den hjembragte ladning er det meste gået på lager, men der blev solgt varer for et beløb af 413,10 rdl. kon- tant og samtidig blev der anvendt varer til forplejningen på Rantzaus-

holm til en værdi af 266,00 rdl. Ved at addere disse beløb fremkommer en nettoindtægt på denne handelsrejse på i alt 679,10 rdl., der således dækker over den i 1656 - 57 realiserede fortjeneste. Beløbet er ført på indtægtssiden som henholdsvis en naturalieindtægt på 266,00 rdl. og en kontantindtægt på 413,10 rdl. På Hollandsrejsen har Hans Halvorsen handlet på Kaj Lykkes vegne. Hvad denne handel har drejet sig om fremgår ikke, men den indgik muligvis som et led i Norgeshandelen med afsætning af nogle produkter herfra. På denne tur er vi i stand til at opgøre fortjenesten nøjagtigt. Der indgår over regnskabet et kontantbeløb på 785,67 rdl., som er det tiloversblivende, efter at udgifterne på turen er fratrukket. Således fremkommer en samlet indtægt på regnskabet på 1.198,77 rdl. kontant samt naturalieindtægten, hvilket bliver en nettoindtægt på 1.464,77 rdl. Et stort beløb og et vigtigt supplement til de øvrige driftsindtægter.

3.2.4 Driftsudgifterne

Øverst på udgiftssiden er opført beløb til såkorn og øksnekøb, som tidligere er omtalt i forbindelse med de respektive indtægter herfra. Næste post omhandler foder til husdyr og besætning, og optræder med en naturalieudgift på 289,36 rdl. samt en kontantudgift på 58,33 rdl. Kontantudgiften gik til købet af 70 tdr. havre, og langt den overvejende del af naturalieudgiften dækker forbruget af havre til hestefoder. Der er i alt brugt 388 tdr. havre til en samlet værdi af 323,33 rdl. Heraf har Kaj Lykkes hunde fortæret for ca. 40 rdl., medens resten er gået til hestefoder. Desuden er der brugt andet korn til en værdi af 35 rdl. til fjerkræ og svin. Det vil således kunne ses, at de mere driftsmæssige husdyr, bortset fra hestene, ikke har været så dyre i foder som Kaj Lykkes hunde.

Den største driftsudgift på Rantzausholm gik til løn og forplejning af det store folkehold. Disse udgifter er i alt beregnet til 1.815,16 rdl., hvilket er omkring halvdelen af de samlede driftsudgifter indbefattet både øksnekøb og udsæd. Folkeholdet omfattede over 50 personer på daglig kost og ca. 40 personer alene på Rantzausholms lønningsliste. Det er langt flere personer end vi kender fra andre samtidige godser og ikke mindst de mange personer giver Kaj Lykkes gods et "grandseigneurpræg", sikkert fordi han selv opholdt sig regelmæssigt på Rant-

zausholm. ⁸⁷⁾ Det store folkehold sættes yderligere i relief af, at man desuden havde udgifter til håndværkere som f. eks. rebslager, bødker, sadelmager, gravere og bygningshåndværkere. Dertil kommer, at al markarbejdet sandsynligvis blev udført gennem bøndernes hoveriarbejde.

Porto- og transportudgifterne er sammentalt til ca. 30 rdl., hvoraf størsteparten af beløbet dækker en del rejser med rejsepenge fortrinsvis mellem Gisselfeld og Fyn, som forskellige medarbejdere fra Rantzausholm har foretaget.

Blandt de øvrige driftsudgifter, som skal omtales nærmere, er diverse driftsudgifter opgjort til 172,58 rdl. og reparation og vedligeholdelse til 334,86 rdl. Disse kontante udgifter kan opgøres ret nøjagtigt. Derimod er der problemer med at opgøre posten reparation og vedligeholdelse, med hensyn til, hvilke materialer og håndværkerudgifter, der bør placeres som sådan og hvilke, der hører hjemme under begrebet nybyggeri, og derfor bør placeres som særlige udgifter på et byggeregnskab. Det kan ikke helt udelukkes, at beløbet på de 334,86 rdl. er for stort. På den anden side har der været ikke så få reparationsarbejder og mindre forbedringer i gang, ikke blot på Rantzausholm, men også på Brændegård, Flintholm og Gelskov samt på en mølle og en kirke. Ved fordelingen af disse udgifter som henholdsvis drifts- og kapitalposter er Peter Bertings tekst og kommentarer i regnskabet af stor betydning. Der findes også en fyldig tekst, hvad angår fordelingen af jern og træ. Derimod har de lister, som omfatter materialer til murerarbejde såsom kalk, mursten og tagsten, kun en overskrift om, at disse materialer tid efter anden er blevet brugt til "Rantzausholm og Haagerup Skrivergård bygnings fornødenhed." Helt på bar bund med hensyn til fordelingen af disse bygningsmaterialer står vi dog ikke. Der har nemlig ikke været egentligt nybyggeri i gang på Rantzausholm i 1656. De nærmest forudgående år forud for 1656 har Kaj Lykke opført en lade, der bærer årstallet 1655, ⁸⁸⁾ ligesom det fremgår af regnskabet, at laden var næsten færdigbygget i begyndelsen af 1656. Der arbejdes således på et spir til denne lade og såvel årstallet, som den omstændighed, at det er spiret man arbejder på, fortæller os, at dette byggeri var næsten fuldført i foråret 1656.

Meget tyder således på, at langt størsteparten af bygningsmaterialerne blev anvendt til nybyggeriet i Haagerup Skrivergård. Denne antagelse

bekræftes også af lønningslisterne til bygningshåndværkerne. Disse lister indeholder en nøje specifikation af, hvilket arbejdssted man har fået de forskellige lønudbetalinger for. Her viser det sig, at murerne har fået 224 rdl. for at arbejde på Haagerup Skrivergård, 26,67 rdl. for at arbejde på Peter Jensens gård i Nyboe og ca. 13 rdl. for diverse arbejdsydelser på Rantzausholm. Disse beløb er naturligvis fordelt på de respektive steder, således at de 13 rdl. er ført som driftsudgifter til Rantzausholm. Yderligere er disse beløbsstørrelser brugt som fordelingstal for de materialer, som der ikke er anden mulighed for at fordele. En sådan fordelingsnøgle vil aldrig give en helt korrekt fordeling på henholdsvis drift og nybyggeri, men på den anden side vil det næppe afvige ret meget, når andre oplysninger i regnskabet kan bekræfte en fordeling i det nævnte forhold.

Ved opgørelsen af diverse omkostninger opstår der kun de problemer, som følger af, at Kaj Lykkes privatforbrug skal sorteres fra de egentlige driftsomkostninger. Beløbet på de 177,58 rdl. dækker således for størstedelens vedkommende over håndværksarbejde, som ikke er bygningsomkostninger. Det er udgifter til bødker, rebslager og sadelmager samt materialeforbrug til hesteskoing o.l.

5.2.5 Særlige udgifter

De særlige udgifter løber op i en samlet størrelsesorden af 4.545,03 rdl., hvoraf over 4.000 er kontantudgifter. Ved særlige udgifter forstås jeg udgifter, som ikke direkte er begrundet af det at drive et adelsgodt i samtidens Danmark. Disse udgifter omfatter privatforbrug, udgifterne til Peter Børtings bryllup, omkostningerne til nybyggeri og større forbedringer, de for dette år særlige krigsforberedelsesomkostninger samt renteudgifter. Et par af disse udgiftsposter, privatforbrug og renteudgifter, er årligt tilbagevendende.

Privatforbruget omfatter udgifter til herremandens egen forplejning under sine ophold på Rantzausholm, altså naturalieudgifterne. De kontante udgifter omfatter køb af mere privatbetonede ejendele over driftsregnskabet samt forplejningsudgifter for Kaj Lykke et par steder i Odense. Derimod findes der ikke ført kontante udbetalinger til herremandens privatforbrug i dette regnskabsår. Han har tværtimod indbetalt 800 rdl. til godsets kasse, som naturligvis ikke indgår i beregningerne her.

Kaj Lykkes eget forbrug af varer til forplejning fremgår ikke direkte af Peter Børtings regnskabsføring. Men der findes heri en nøje specifikation over hvilke varer af kornprodukter til brød, grød og ølbrygning, der dels er gået til svendebordet og dels til Kaj Lykkes eget bord. Det er således beløb, der kan opgøres ret nøjagtigt. Anderledes er det med de animalske fødevarer, som omfatter de norske fisk og gårdenes egne produkter. Herom står der kun i regnskabet over fordelingen, at de er kommet til "fadebur" straks. Beløbet for disse produkter er beregnet til 663,15 rdl., som er fordelt med halvdelen til Kaj Lykkes eget bord og halvdelen til forplejning af folkeholdet. Det er ikke givet, at en sådan fordeling er rigtig. Det kan på den ene side nævnes, at folkene næppe har fået lam, okse- eller svinækød til daglig. På den anden side er det dog heller ikke sandsynligt, at Kaj Lykke selv og eventuel sammen med lakajer og gæster skulle kunne spise ca. 50 tdr. fisk, 18 slagtenød, 180 får og lam, 55 svin og 91 gæs. Det kunne måske lade sig gøre, hvis han selv opholdt sig på Rantzausholm hele året, hvilket han ikke gjorde. Samtidig skal det tages i betragtning, at Kaj Lykke kun har fået leveret produkter til ølbrygning, bygmalt og humle, samt rugmel til en værdi af 7,50 rdl., hvorimod der til svendebordet blev leveret for 407,37 rdl. af disse produkter. Derfor vil en fordeling med halvparten til privatforbrug og halvdelen til svendebordet være nogenlunde dækkende.

Næste post er omkostningerne til det dyre bryllup, ridefogden Peter Børting holdt med Sofie Abelsdatter. De 175 rdl. omfatter ikke så få luksusbetonede varer. Der blev drukket vin for 42 rdl., drukket 26 tdr. øl til en værdi af 40 rdl., købt citroner, mandler, husblas m.v. Udgifterne til Katrine Mikkelsdatters bryllup med Peter Jensen var mere beskedne, hun fik 20 rdl. til en brudeseng og 6-4 rdl. til bespisning. Disse omkostninger er ført sammen med lønudgifterne.

Byggeudgifterne fordeler sig på tre forskellige steder. Det drejer sig om Hågerup Skrivergård, Peter Jensens gård i Nyboe og på selve Rantzausholm gods. Ved fordelingen af disse byggeudgifter er det af betydning, at få dem placeret som henholdsvis driftsudgifter og udgifter, der på grund af større forbedringer eller til nybyggeri er at betragte som særlige udgifter. Det er dog også af interesse for forståelsen af Rantzausholms økonomiske situation, hvor mange penge Kaj Lykke satte i Peter Børtings gård samt i Peter Jensens gård i Nyboe. Begge

disse herrer var blevet gift med Kaj Lykkes tidligere elskerinder, og derfor var der utvivlsomt en direkte forbindelse til, at Kaj Lykke betalte de boliger og gårde, som disse kvinder flyttede ud i.

Der er ingen tvivl om, at Kaj Lykke ønskede at betale for de forbedringer, der blev foretaget ved istandsættelsen af "Lystgården", ⁸⁹⁾ Peter Jensen og Katrine Mikkelsdatters gård. I memorialen fra 1656 gav Kaj Lykke ridefogden ordre til at se efter med, at Peter Jensens gård blev gjort færdig, som det var aftalt. Beløbet på de 150 rdl., som er gået til denne gårds forbedringer, er nok forholdsvis stort, men ikke hårdt belastende for Rantzauholms økonomi. Haagerup Skrivergård har derimod været en dyr fornøjelse for Kaj Lykke, og sandsynligvis mere kostbart end han selv havde regnet med. Om Haagerup Skrivergård havde han også en kommentar i memorialen. Han beder Peter Børtling have flittig og god indseende med, at gården "bliver vel flyet, og at det kan gaa fort for sig med den." Det har nok ikke været nødvendigt at bede Peter Børtling om opsyn med arbejdets udførelse, men sikkert, at arbejdet blev gjort færdigt og det fremgår af Kaj Lykkes ordre, at han ønskede en færdiggørelse af arbejdet på Skrivergården inden alt for lang tid. En sådan hentydning har Peter Børtling nok ikke taget megen notits af. Alligevel fornemmes det fra regnskaberne, at Peter Børtling forsøgte at dække over omkostningernes virkelige størrelse. Som tidligere omtalt findes der i hans regnskabsføring en ret nøje fordeling af jernmaterialerne, dog således, at forbruget til Haagerup Skrivergård ligesom er gået blandt mange mindre ting til Rantzauholm i en længere opremsning af fordelingen, der så afsluttes med, at der i denne "serie" af varer er brugt så og så mange lispund jern i alt. Det tyder på, at forbruget til Haagerup Skrivergård skulle dækkes ved at blande det imellem mange mindre poster. Ligeledes er det sådan, at de virkelige store materialeposter, mursten, tagsten, kalk o.s.v., hvoraf langt størsteparten er gået til Haagerup Skrivergård, ikke er fordelt. Endvidere er der ved en række andre bygningsmaterialer til tider nævnt, hvortil de er brugt, til andre tider er det ikke nævnt. Det er f. eks. ikke nævnt, hvor kældertrapper og kældervinduer blev placeret, men da vi samtidig fra lønningslisterne til graverne ved, at Haagerup Skrivergård var det eneste sted, hvor der blev udgravet kælder, giver det ikke større problemer at placere disse poster.

Sådanne forhold tyder på, at Peter Børtling forsøgte at aflede opmærksomheden fra det beløb, som ombygningen af Haagerup Skrivergård kostede i alt. I 1656 opførtes en ny hovedbygning og en ny lade,⁹⁰⁾ men ikke nok med det, det følgende år blev opført en ny stor øksnelade,⁹¹⁾ og mon herremanden havde tænkt sig at skulle betale næsten 2.000 rdl. alene i 1656 og for en ny stor lade det følgende år.

Blandt byggeudgifterne er der endvidere opgjort et beløb på 480,67 rdl., som er gået til nybyggeri og forbedringer på hovedgården. Beløbet dækker over færdiggørelsen af den nye lade på Rantzausholm og de ret kostbare materialer af bly og tin, som er brugt til færdiggørelse af spiret på laden med. Langt størsteparten af beløbet gik dog til udgravningsarbejde ved selve godset, idet det kostede over 400 rdl.

Forberedelserne til krigen mod Sverige satte også sine spor i regnskabet fra Rantzausholm. Disse udgifter er opgjort til 675,54 rdl. og er således placeret som særlige udgifter. En del pligter af militær art hvilede direkte på adelen og mere regulære udgifter i forbindelse med rostjenesten er det rigtigst at placere som driftsudgifter. Når militæruddgifterne i dette tilfælde er opført som særlige udgifter, så hænger det sammen med, at Kaj Lykke havde sluttet kontrakt om at hverve et rytterregiment på 1.000 mand i januar 1657⁹²⁾ og tillige, at Kaj Lykke senere fik nogen erstatning for sine udlæg af kongen.⁹³⁾ Disse militæruddgifter er således påløbet på kun tre måneder, i februar, marts og april 1657 og omfatter såvel hestekøb som udstyr til ryttere samt udgifter til hvervningen af mandskabet.

Endelig er der blandt de særlige udgifter opgjort renteudgifter til et beløb af 540,00 rdl., der stammer fra en gæld på 9.000 rdl. til fire forskellige kreditorer og til den tids gældende rente på 6 %. I et moderne regnskab ville renteudgifter være at betragte som driftsudgifter, ud fra den betragtning, at det at drive en herregård såvel som enhver anden forretning ville kræve en betydelig kapital. Det var imidlertid ikke tilfældet i 1600 - tallet, og da Kaj Lykke havde arvet godserne efter sin far, har han ikke haft investering i form af gods køb.

Gældsposten på de 9.000 rdl. fordeler sig med en gæld til købmand Laurits Hansen i Faaborg på 500 rdl., Niels Haard på Boltinggård skyldte han 1.000 rdl., fogden på Sandholdt, Henrik Wrangel 1.500 rdl. og fru Anna Margrethe von Götzen til Finstrupgaard skyldte han 6.000 rdl.

Disse 9.000 rdl. er således lånt inden dette regnskabsårs begyndelse og ført over driften på Rantzausholm.

Kaj Lykke måtte imidlertid låne flere penge. Han var ikke i stand til at finansiere oprettelsen af rytterregimentet. Allerede på stændermødet i Odense i februar 1657 lånte han 10.000 rdl. af rigshofmester Joachim Gersdorff mod underpant i Cisselfeld, og et par måneder senere lånte han 2.000 rdl. af jomfru Mette Krabbe mod pant i Brokse og nogle bøndergårde i Skuderløse sogn. Omtrent på samme tid optog han et lån på 5.500 rdl. af fru Dorthe Daa mod pant i Hverringe og 2. juli 1657 udstedtes en obligation på 1.000 rdl. til Mette Krabbe mod pant i nogle gårde i Mesinge. Endelig pantsattes i oktober måned 1657 Rødkilde med en del bøndergårde og huse til fru Anna Margrethe von Gøtzen, denne gang for et lån på 7.000 rdl. ⁹⁴⁾

Kaj Lykkes gældsstiftelse løb således op på mindst 25.600 rdl. alene i året 1657. Det er dog vanskeligt at følge alle lånetransaktioner helt præcist. Kaj Lykke havde kreditorer blandt såvel adelige som borgerlige, men han havde også kontakt med hamburgske pengemænd, hos hvem han havde en gæld på ca. 8.000 rdl. i 1661. ⁹⁵⁾

3.3 Overskudet i året forud for krigen

Godskomplekset Rantzausholm gav et driftsoverskud på 2.839,72 rdl. i regnskabsåret 1656 - 57. En sådan beløbsstørrelse giver først mening i det øjeblik, at den sættes i forhold til godsets størrelse, hvorved der kan beregnes et overskud i forhold til godsets samlede hartkornsareal eller i forhold til den i godset investerede kapital.

Ved beregning af hvor meget den investerede kapital har kunnet give sin ejer, er det nærliggende som grundlag for kapitalinvesteringen at se på, hvor meget de 5 hovedgårde tilsammen blev vurderet til ved kommissionens opgørelse af Kaj Lykkes samlede formueomstændigheder efter berägläggelsen af hans godser i 1661. En sådan beregning af ejerens investerede kapital kan siges at være forsvarlig ud fra den betragtning, at jordpriseniveauet frem til omkring 1660 var ret stabilt, og man vurderede i kommissionen godserne efter den gængse jordværdi på 55 rdl. pr. td. hartkorn. ⁹⁶⁾ De fem hovedgårde blev tilsammen vurderet til 135.625 rdl., og i dette beløb er hyningernes værdi indbefattet. ⁹⁷⁾ Det giver et afkast på 2,1 % af ejendommenes værdi eller

den investerede kapital. Sættes det nævnte overskud i forhold til godsets 2.060 tdr. hartkorn, giver det et overskud på ca. 1,4 rdl. pr. tønde. Det skal dog tages med i vurderingen af disse afkast, at Kaj Lykkes skudehandel i det omhandlede år har indbragt netto ca. halvdelen af det samlede overskud, og da investeringen heri ikke indgår i beregningsgrundlaget, vil driftsoverskudet af den i godserne investerede kapital ikke være meget over 1 %.

En afkastningsprocent på 1, eller som vi fortsat vil gå ud fra, på 2,1 %, er ikke høj, hvis der sammenlignes med det aktuelle renteniveau. Som det er fremgået tidligere gav Kaj Lykke 6 % i rente af sin gæld, hvilket var den almindelige rentefod i denne periode.⁹⁸⁾ En sammenligning af afkastningsprocent og rentefod kan vel ikke foretages direkte, idet et eventuelt salg af godset med udlån af kapitalen for øje ville være en mere risikobetonet investering, men differencen er alligevel så høj som 3,9 %. De her nævnte overvejelser er ikke blot foretaget ud fra moderne økonomiske overvejelser. Også i samtiden blev sådanne vurderinger foretaget. Den holstenske godsejer Chr. Rantzau foretog lignende beregninger med henblik på at realisere alle sine jyske godser, med undtagelse af Gessingholm. Chr. Rantzau og hans godskontor i Holsten havde beregnet et afkast på 5 % af de jyske godser, men undlod imidlertid at sælge på dette tidspunkt, idet differencen til de 6 % var forholdvis lille og en forrentning på 5 % var tilfredsstillende i betragtning af den større sikkerhed, investering i fast ejendom frembed.⁹⁹⁾

De rantzauske godser i Jylland skulle altså kunne indbringe en forrentning på 5 % i midten af 1640'erne, men en direkte sammenligning med driftsresultatet fra Rantzausholm i midten af 1650'erne vil ikke være noget godt grundlag. Netop i 1640'erne - nærmere betegnet i 1643 - sker der et konjunkturomslag, med faldende priser på landbrugsprodukter til følge.¹⁰⁰⁾

Der er imidlertid også foretaget undersøgelser over enkelte herregårdaregnekaber fra midten af 1650'erne. H. H. Fussing har beregnet overskudet på Gessingholm i 1656 til 1.071 rdl. og 28½ sk.,¹⁰¹⁾ hvilket giver et overskud på 0,45 rdl. pr. td. hartkorn.¹⁰²⁾ Det er under halvdelen af de 1,4 rdl. pr. tønde Rantzausholm kunne indbringe i samme år. Fusedings beregninger er dog foretaget efter andre principper og efter en metode, hvor overskudet nødvendigvis må blive mindre, hvilket

vanskeliggør en direkte sammenligning. Der er også af E. Ladewig Petersen foretaget beregninger over udbyttet på Kaj Lykkes godser. Gissel-feld på Sjælland gav i samme år en forrentning på 0,2 %. Den lave for-rentningsprocent skyldes bl. a. det luksusbetonede hesteopdræt, som Kaj Lykke havde på sin sjællandske herregård. De jyske godser gav der- imod en fin forrentning, som Ladewig Petersen har beregnet til 4,5 % for Hvørringholm og 3,4 % for Estruplund. 103)

En forrentning på 2,1 % kan således ikke siges at være noget stort driftsresultat, men salget af kornbeholdningen i 1656 bevirkede, at god- set havde en høj kontant omsætning, beregnet til 6.677,06 rdl. i alt. De kontante driftsudgifter udgjorde mindre end en tredjedel af dette beløb, men de store ekstraudgifter på Rantzausholm, særligt byggeud- gifterne, bevirkede, at det kontante restbeløb kun blev på 477,98 rdl. Dette beløb er således et udtryk for, hvor meget godsejeren havde til rest til øvrigt privatforbrug og investering i den kommende krig, som han havde påtaget sig i begyndelsen af 1657. Det er et ubetydeligt be- løb at kunne trække ud af det største af sine godskomplekser og ikke mindst de høje byggeomkostninger i Haagerup Skrivergård vidner om, at Kaj Lykke vurderede sin økonomiske situation alt for optimistisk.

Rantzausholm gods havde således visse vanskeligheder før krigen, som dels var generelle på grund af de dårlige priser på korn i årene før 1656 og dels specielle på grund af mindre gode produktionsresultater samt for store investeringer og ekstraudgifter i 1656 - 57.

Bøndernes økonomi synes derimod ikke at være præget af vanskeligheder i denne periode. Det er konstateret gennem flere af hinanden uafhængige kildetyper, at landgilden til Rantzausholm indgik 100 % i året før kri- gen. Når bøndernes økonomi ikke viste tegn på krise, skal en del af for- klaringen søges i, at størsteparten af bøndernes afgiftsbetaling leve- redes i naturalier og således i mindre grad påvirket af prisudviklin- gen. Hvad angår landgilden havde kun en bonde kontant aflæsning. Der- imod var der i større omfang kontant aflæsning af oldengæld, der dog kun beløb sig til 238,50 rdl.

Den sydvestfynske bondestand havde således meget at miste ved den besættelse af Fyn, som skete i de følgende tre år. På den anden side vil en manglende landgildebetaling have meget alvorlige følger for hoved- gårdene: økonomi, idet ca. en tredjedel af alle driftsindtægterne kom herfra.

4. Krigens betydning for landbrugsekonomien 1661 - 62

Efter krigens afslutning indtrådte hurtigt en ny situation på Rantzauholm. Den hidtidige ridefoged, Peter Børtning, blev afskediget den 1. maj 1661 og nogle måneder senere måtte Kaj Lykke i største hast forlade landet, anklaget for majestætsforbrydelse.

Efter Peter Børtnings afskedigelse blev der udnævnt en ny ridefoged, Tyge Henriksen, som har ført regnskabet på Rantzauholm for året efter krigen. Dette regnskab, der ikke er nær så omfattende som regnskabet fra før krigen, starter som normalt 1. maj, men afsluttes allerede til fastelavn, den 9. februar 1662. Det strækker sig således kun over ca. 3/4 år. Kaj Lykkes dispositioner når kun at få ringe indflydelse på dette års drift. Efter flugten blev hans godser beslaglagt af kronen, således også Rantzauholm.

Gennem den opgørelse af Kaj Lykkes bo forskellige kommissioner foretog efter hans flugt, har vi mulighed for en nærmere bedømmelse af hans samlede økonomiske stilling på det tidspunkt, hvor han var nød til at flygte. Kaj Lykkes dispositionsmuligheder var allerede blevet indskrænket inden hans flugt, idet han den 11. juni 1660 pantsatte Hverringe for 10.400 rdl. til Dorthe Daa, ¹⁰⁴⁾ ligesom Rødkilde og Flintholm var forpægtet ud i 1661. Af hans samlede status ser det ligeledes ud til, at han hurtigt ville være kommet i yderligere økonomiske vanskeligheder:

<u>Aktiver:</u>		<u>Passiver:</u>	
Godsernes samlede værdi	379.929	Samlet gæld	308.257
Løsøre	21.973	Egenkapital	225.650
Udestående fordringer	129.110		
Indbetalinger til fogderne	<u>2.895</u>		
	<u>533.907</u>		<u>533.907</u> ¹⁰⁵⁾

Det vil af denne status kunne ses, at det er meget store aktiver Kaj Lykke har disponeret over, idet de løb op i over en halv million rigsdaler. Men han havde også betydelige udestående fordringer, i alt næsten 130.000 rdl. Det var på den anden side en langt større gæld Kaj Lykke havde på dette tidspunkt, og den udgjorde mere end halvdelen af hans samlede aktiver.

Hvor meget af denne gæld, der direkte skyldes krigens omkostninger og følger for Kaj Lykke, er vanskeligt at opgøre. Vi så i foregående afsnit, at Kaj Lykke havde lånt mindst 25.600 rdl. i 1657, og regnes

der til dette de 10.400 rdl. han lånte i 1660, kan det konstateres, at han mindst øgede sin gæld med 36.000 rdl. umiddelbart før og under krigen. Hvis dette beløb kan tages som et udtryk for omkostningerne i forbindelse med krigen, udgør det ikke nogen stor procentdel af hans samlede gæld, der er opgjort til 308.257 rdl. Denne gældspost ville Kaj Lykke til gengæld få meget svært ved at forrente i fremtiden, hvis han var fortsat som godsejer i årene efter krigen. Hvis vi trækker de udestående fordringer, løsørets værdi (det kunne eventuelt realiseres) og fogdernes indbetalinger fra hans gæld, ville gældsforskellen alligevel udgøre et beløb på 154.279 rdl. Med den gængse rente på 6 % ville en sådan gældsbyrde være belastende for Kaj Lykkes økonomi med 9.256,74 rdl. alene i renteudgifter. En sådan økonomisk byrde kunne Kaj Lykke sikkert ikke have klaret ret længe uden at sælge ud af sine godser. Med i disse betragtninger må det tages, at der ikke kunne påregnes ret store indkomster fra driften på hans godser de første år efter krigen, hvilket ikke mindst regnskabet 1661 - 62 fra Rantzauholm vidner om.

4.1 Hovedgårdenes økonomi efter krigen

På de følgende sider er opstillet regnskabet for året 1661 - 62 efter samme principper som for 1656 - 57 og for det 3/4 år, det løber over efter originalen.¹⁰⁶⁾ Der er dog yderligere taget hensyn til de landgildeydelse, som kom ind frem til 24. og 25. februar, hvor stadfæstelsen af restancerne sker på Rantzauholm birketing og Sallinge herredsting.¹⁰⁷⁾ Herfra er så trukket løn- og forplejningsudgifter for det sidste 1/4 år efter en proportional målestok, for på denne måde at komme så tæt på et helt års driftsresultat som muligt. Det vil på denne måde aldrig give et helt korrekt billede af det samlede årsresultat, men der kan for det resterende regnskabsår kun have været tale om mindre indtægter og udgifter.

Det samlede driftsoverskud er herefter beregnet til 755,93 rdl., hvilket giver en forrentning af den investerede kapital på 0,6 % eller en driftsindtægt på 0,37 rdl. pr. tønde hartkorn i året efter krigen. Det betyder med andre ord, at Rantzauholms driftsindtægter faldt til et niveau, der var 3 - 4 gange lavere end før krigen, hvor det ikke var noget overvældende godt driftsresultat.

Den kontante omsætning faldt forholdsmæssigt endnu mere. Den udgør i

INDTÆGTER OG OVERSKUDSBEREGNING

	Naturalier	Konstanter
	Rdl.	
<u>Driftsindtægter:</u>		
Forpagtningsafgift		600,00
Kornavl	495,71	19,67
Diverse indtægter	195,83	58,88
Landgilde	122,07	123,90
Stødemål		280,67
Tiende	<u>107,35</u>	<u>2,83</u>
		1.085,95
Årets naturalieindtægt	<u>920,96</u>	
Kontantindtægt	1.085,95 rdl.	
Naturalieindtægt	<u>920,96 -</u>	
Årets driftsindtægt	<u>2.006,91 rdl.</u>	
<u>Særlige indtægter:</u>		
Salg af kornbeholdningen		<u>366,13</u>
Årets pengeomsætning		<u>1.452,08</u>
<u>Overskudsberegning på driftsposterne for 3/4 År:</u>		
Driftsindtægter i alt, jf. ovenfor		2.006,91
Driftsudgifter i alt, jf. næste side		<u>1.363,34</u>
Årets driftsoverskud ifølge regnskabet		<u>643,57</u>
<u>Overskudsberegning på driftsposterne for hele året:</u>		
Årets driftsoverskud ifølge regnskabet jf. ovenfor		643,57
+ ekstraindtægter på landgilde 320,42 rdl.		
+ 1/4 års løn og forplejning	<u>208,06 -</u>	<u>112,36</u>
Hele årets driftsoverskud		<u>755,93</u>

UDGIFTERNE

	Naturalier Kontanter	
	Rdl.	
<u>Driftsudgifter:</u>		
Udsæd	410,13	
Foder til besætning	13,13	4,25
Lønninger		419,08
Varer til forplejning	189,10	16,00
Diverse driftsudgifter	63,02	32,30
Reparation og vedligeholdelse	6,67	124,83
Transport og forsendelse		56,50
Offer		<u>28,33</u>
	682,05	681,29
Kontantudgift	681,29 rdl.	
Naturalieudgift	<u>682,05 -</u>	
Årets driftsudgifter	<u>1.363,34 rdl.</u>	
<u>Særlige udgifter:</u>		
Privatforbrug	22,36	285,61
Underhold af diverse fremmede	49,08	26,67
Udlån af korn	200,00	
Krigsskadeserstatning		<u>13,00</u>
Årets naturalieudgift	953,49	
Årets kontante udbetalinger		1.006,57
Årets kontante restbeholdning		<u>445,51</u>
		<u>1.452,08</u>

Året efter krigen 1.452,08 rdl., hvilket er mindre end en 1/6 af niveauet før krigen, hvor den ganske vist også var betydelig. Den kontante restbeholdning er opgjort til 445,51 rdl., hvilket er det beløb, godsejeren har haft mulighed for at trække ud af godsæt. Det er til gengæld af omtrent samme størrelsesorden som før krigen, hvilket især skyldes, at der ikke blev foretaget investeringer eller påløb andre særlige udgifter i noget større omfang efter krigen.

På Rantzausholm opnåede man således i året efter krigen et meget lavt drifteresultat, hvilket især må tilskrives krigenes indflydelse. Der kan imidlertid peges på andre faktorer, som spillede en rolle i denne forbindelse. Man havde bl. a. i året efter krigen et dårligt hestresultat, med lave foldudbytter, der rimeligvis skyldtes særligt dårlige vækstbetingelser det pågældende år. Desuden var der på godset den særlige situation, at det skiftede såvel ridefoged som ejer henholdsvis før regnskabsårets begyndelse og et par måneder ind i det nye regnskabsår. Dette kan på nogle områder have bevirket, at forskellige indtægtsmuligheder ikke blev udnyttet i samme omfang som tidligere.

4.1.1 Godsindtægterne

En meget væsentlig indtægtsnedgang har Rantzausholm gods haft som følge af de mindre ydelser, der efter krigen indgik fra fæsterne. Det gjaldt især landgildeydelse, der kun indgik med en mængde, der i værdi svarede til 566,39 rdl. eller 15,6 % af, hvad der ifølge jordebogen fra samme år skulle indgå.¹⁰⁸) En del af denne landgilde indgik i forbindelse med stadfæstelsen af restancerne på Rantzausholm birkeeting den 24. februar og på Sallinge herredsting den 25. februar 1662. Årsagen til den manglende landgildebetaling kan stort set tilskrives krigen og dens følger for bondebefolkningen.

På et enkelt punkt er indtægterne foreget i forhold til før krigen. Det er studeemålsindtægterne, der viser en stigning fra 236,67 rdl. før krigen til 280,67 rdl. efter krigen. Alligevel skal en sådan indtægtsforøgelse ikke betragtes som et positivt træk for godsøkonomien. Isoleret betragtet foreges indtægterne herfra, men samtidig er det tegn på mange øde og fattige fæstesteder - de fleste på grund af krigen - som nu skal bortfæstes på meget rimelige vilkår. Herfra kunne man næppe påregne at få indbetalt de almindelige afgifter de første år, idet pro-

duktionsapparatet mange steder var stærkt forringet eller ødelagt af krigen, det vil nærmere betegnet sige et forringet husdyrhold og manglende såsæd, sådan som det fremgår af tingsvidnerne efter krigen.

Der bortfæsttes i alt 24 steder efter mod 11 steder før krigen. Af disse 24 indfæstninger var der et par steder imellem, som man ikke var i stand til at få besat før krigen. Det gælder bl. a. Rantzausholms mølle, der nu bortfæsttes for 10 sl. daler, medens Gelskov mølle blev afsat for 60 sl. daler, og den højere pris i sidstnævnte tilfælde skyldes sikkert, at den ikke har stået øde i længere tid. Endvidere blev den gård i Fleninge, som stod øde før krigen, nu fæstet bort. Sådanne eksempler tyder på, at prisniveauet har haft betydning for at få fæstestederne besat, og da priserne i gennemsnit var faldet til det halve af førkrigsniveauet, så bliver det muligt at få de steder besat, som var ledige før krigen. Samtidig viser de mange indfæstninger, hvor en pris på 60 - 70 sl. daler ikke var helt ualmindeligt for en gård, der ikke havde stået øde i længere tid, at befolkningen i mange tilfælde havde held til at gemme deres spareskillinger for den svenske besættelsesmagt.

Ny indtægtskilde havde man på Rantzausholm ved, at Flintholm og Rødkilde var blevet forpagtet ud til et beløb af 600 rdl. kontant. Dette beløb var noget større end det, disse hovedgårde ellers kunne indbringe, hvis godskomplekset selv drev disse gårde, og beløbet har næsten samme størrelsesorden, som hele driftoverskudet i 1661 - 62.

Årets kornproduktion gik stærkt tilbage i forhold til, hvad der ellers kunne dyrkes på Rantzausholm. Indtægterne herfra løber op i 515 rdl., men samtidig har man det pågældende år sået korn til en værdi af 410 rdl., hvilket giver et overskud på kornhøsten på ikke meget over 100 rdl. Med i vurderingen heraf skal det naturligvis tages, at Flintholm og Rødkilde var bortforpagtet og ligeledes, at rugsæden muligvis var større i 1661 - 62, end den var i året forud, således at næsten hele den nye høst gik til udsæd i dette regnskabsår og først gav indtægten det følgende år. Når indtægten herfra var så lav, skyldes det både et lavt foldudbytte og et mindre tilsået areal end før krigen. Desværre er der nogen unøjagtighed i regnskabet, idet det ikke fremgår, hvor meget udsæden har været af havre. Under forudsætning af, at de andre tal er rigtige, så har man i året efter krigen kun høstet 1,3 fold af byg, 1,4 fold af blandkorn og haft et direkte underskud på boghvede.

Høstresultatet blev således mindre end det var før krigen, hvor det endog var mindre godt sammenlignet med andre godser. Foldudbyttet på Rantzausholm var da også mindre end de var på de rantzauske godser i Jylland samme år. H. H. Fussing beregninger herfra viser, at byggen på Gessingholm ved Randers gav 2,6 fold. Man har ikke dyrket blandkorn, så direkte sammenligning mangler her, men havreudbyttet var på 2,1 fold og boghveden gav 2,6 fold. Rughøsten har i Jylland været særdeles god med et foldudbytte på 4, her mangler vi til gengæld sammenligningsgrundlag fra Rantzausholm. ¹⁰⁹⁾ Alt i alt har høstudbyttet således været meget dårligt på Rantzausholm i året efter krigen, ligesom man ikke har tilsået så stort et areal, som i det normale år før krigen. Under hensyntagen til, at Flintholm og Rødkilde, samt de bøndergårde Kaj Lykke tilsåede før krigen ikke skal medregnes, så har man fra Rantzausholm i året efter krigen dyrket ca. 70 % af arealet før krigen.

Alligevel har man det pågældende år været i stand til at sælge korn. Desværre mangler der datering på sådanne oplysninger i regnskabet, men det er nærliggende at tro, at dette salg er foretaget af Kaj Lykke på grund af hans konstante mangel på penge. Der blev solgt ca. 145 tdr. korn af beholdningen, hvoraf størsteparten var rug, til over det dobbelte af, hvad en tønde korn kunne indbringe før krigen. Ligeledes har man været i stand til at sende 100 tdr. byg til Iversnæs, af hvilken grund og på hvilke betingelse, ved vi ikke. Det er i min regnskabsopstilling ført som udlån af korn under særlige udgifter.

Den særlige situation efter krigen bevirkede også, at der ikke blev handlet med øksne, hvilket også nedsatte godsets indtjeningsmuligheder. Der har rimeligvis ikke været øksne at købe af hos bønderne. Det økonomiske grundlag for opkøb har heller ikke længere været tilstede, og egentlige kapitalindskud fra kongen blev der ikke foretaget.

Kaj Lykkes skudehandel eksisterede heller ikke mere. Der har ikke været hverken varer eller kapital til en sådan handel, ligesom den sandsynligvis var nærmere knyttet til Kaj Lykkes person end til godskomplekset, hvorfor den naturligvis ophører med Kaj Lykkes forsvinden.

4.1.2 Udgifterne

På en række punkter bevirkede krigen, at såvel indtægterne som mulighederne for indtægter reduceredes eller helt forsvandt. Den kontante om-

sætning gik tilbage fra 6.677 rdl. til 1.452, hvilket også måtte bevirke, at hele udgiftsniveauet måtte reduceres i takt med de mindre indtægter. Det viser sig også at være muligt, bl. a. af den grund, at flere af udgifterne er mere eller mindre forbundet med indtægterne. Det gælder f. eks. ved øksnehandel m.h.t. opkøb af øksne hos bønderne.

De almindelige driftsudgifter nedsattes også betydeligt efter krigen, og ikke mindst løn- og forplejningsudgifterne formindskedes. Det faste folkehold på selve Rantzausholm blev reduceret til 10 personer og man var gået over til en anden aflønningsform. Den gik ud på, at folkeholdet foruden den kontante løn nu modtog månedskost, der bestod af en bestemt mængde rug og byg. Denne, vist nok mest almindelige aflønningsform, blev allerede indført på Rantzausholm i 1657, hvorimod man i året før krigen fik forplejningen på selve godset og sikkert af en højere standard.

De særlige udgifter er for de flestes vedkommende præget af den særlige situation på Rantzausholm efter krigen. Kaj Lykke nåede at bruge ca. 400 rdl. til privatforbrug, hvoraf en del var kontante pengeudbetalinger over godsets kasse. Som en anden større post er opført den omtalte forsendelse af korn til Iversnæs. Ellers er de øvrige poster forholdsvis små. Underhold af diverse fremmede dækker over forplejningsudgifter til generalfiskalen, Søren Kornerup, samt forskellige kommissioner, der havde med opgørelsen af Kaj Lykkes bo at gøre. Udgifterne i forbindelse hermed er nøje specificeret i regnskabet. I krigsskadeserstatning har Kaj Lykke betalt en soldaterenke i Odense 13 rdl. kontant.

Det var en helt speciel post på Rantzausholm, at alle heste og fæl, efter generalfiskalens ordre blev sendt bort fra godset. Denne transaktion er ikke ført i min regnskabsopstilling. Den har ikke indflydelse på det egentlige driftsresultat og er meget vanskelig at opgøre i nogen værdistørrelse.

Større byggeudgifter findes heller ikke blandt udgifterne i året efter krigen, og man begyndte ikke udbedringen af de skader, bygningerne skal have været udsat for under krigen. ¹¹⁰⁾ I det hele taget blev udgifterne tilpasset indtægterne i et mere passende forhold efter end før krigen, hvilket bl. a. skyldes, at Kaj Lykkes rentebetalinger og investeringer ikke sætter spor i regnskabet fra 1661 - 62.

4.2 Bondestandens situation efter krigen

Den sydvestfynske bondestand havde, som det tidligere er påvist, en god økonomi i midten af 1650'erne. Samtlige fæstere var i 1656 - 57 i stand til at betale al deres landgilde til herremanden på Rantzausholm. Med krigen mod Sverige og de mange økonomiske og sociale byrder denne medførte, ændrede situationen sig. Som det tidligere er nævnt indgik der kun landgilde for regnskabsåret 1661 - 62 til et beløb af i alt 566,39 rdl., svarende til 15,6 % af det totale landgildebeløb.

Når bønderne således kun betalte en mindre del af deres skyldige landgilde, kunne deres tøven med at betale landgilde måske opfattes som et forsøg på at udnytte den nye situation på Rantzausholm, hvor der allerede i efteråret 1661 var sket et ejerskifte af godset. Men som vi tidligere har set, har man ikke undladt at dømme eller stadfæste restancerne på tinge. Det har dog ikke været tilstrækkeligt for den nye ejer, og nogen mild kurs skulle man absolut ikke forvente fra kongen, repræsenteret gennem sine embedsmænd. Det fortæller nedenstående befaling om, skrevet af generalfiskalens fuldmægtig, Erik Hansen: "Vi Frederik den Treide, o.s.v. Eftersom vi erfare, at der skal være stor Resistance forgangne Aar af det Gods i Fyn, som afgangne Frans Lykkes Søn Kaj er fradømt, saa at de forrige Fogder over samme gods ikke have med tilbørlig Flid været omhyggelige, samme Restancer at indfordre. Thi ville vi hermed have vore fogder alvorligt befaleet, at de endnu al deres Flid tilligemed vores Generalfiskals Fuldmægtig i bemeldte Restancer med Fordring og Oppebørsel anvende, saefremt de ikke agte at svare og til Rette at stande, for hvis Forsømmelser tilforn kan være sket. Skrevet paa vort Slot Kjøbenhavn d. 7de Oktbr. 1662. Frederik."¹¹¹⁾

I det hele taget har det nye styre ikke haft megen forståelse for den situation, befolkningen befandt sig i efter krigen. Således pålagde den unge enevælde hurtigt efter krigens afslutning befolkningen nye skatter og byrder. Allerede den 5. november 1660 indførtes den såkaldte hovedskat eller mandtalsskat, som skulle betales af hver person, og hvis størrelse afhang af den enkelte borgers sociale position.¹¹²⁾ Denne skat indbragte næppe hvad regeringen havde forventet, og som Blomberg anfører, så "forstår man ikke, at det kunne forventes, at befolkningen efter 3 års krig med indkvartering og kontributioner skulle kunne klare nye skatter; at den blev mødt med uvilje, kan der ikke være tvivl om, og det kneb med at få skatten betalt til rette

tid;.." ¹¹³⁾ Desuden måtte bønderne efter krigen deltage i forskellige reparationsarbejder og nogle steder betale rejsepenge for de, der skulde deltage i arvehyldningen af Frederik d. 3 i november 1660. ¹¹⁴⁾

I 1662 indførte man hartkornsskatten, der vist nok var en aflesning af de andre skatter. ¹¹⁵⁾ Den blev udskrevet i juli måned og har således ikke haft indflydelse på bøndernes landgildebetaling i 1661 - 62. Således har skatter og andre byrder på befolkningen haft nogen indvirkning på landgilderestancerne. Men da skatteudbyttet trods alt ikke har været særligt stort, idet befolkningen ikke havde meget at betale med, skal hovedårsagen for den trængte situation befolkningen befandt sig i efter krigen, søges i, hvad den medførte af plyndringer, indkvarteringer og ydelser af penge og naturalier til den svenske besættelsesmagt.

4.3 Landgildeydelsernes placering på sogne

Ved hjælp af det bevarede kildemateriale har vi ikke alene mulighed for at beregne, hvor meget af den samlede landgilde, der indgik til Rantzausholm, men også hvor meget der indgik fra de forskellige områder og sogne i det sydvestfynske område. Såvel regnskabet som restancelisterne fra birke- og hærredstinget opgiver både navn og by på de personer, der henholdsvis betalte og skyldte i landgilde. Dette materiale, sammenholdt med jordebogen fra 1661, giver grundlag for at drage nogle slutninger om, hvor hårdt de enkelte sogne blev ramt af krigen. Den systematiske gennemregning heraf kan ses i bilaget, ligesom der på kortet på næste side er indtegnet, hvor mange procent af landgilden der indgik fra de sogne, hvor Rantzausholm havde mange fæstesteder. Det er af stor betydning for at kunne slutte noget sikkert om, hvor hårdt de enkelte områder eller sogne var ramt i forhold til hinanden, at Rantzausholm og dets sædegårde havde en stor part af fæstestederne i sognet. Derfor vil først og fremmest de byer og sogne, hvor de enkelte hovedgårde var beliggende, blive diskuteret, med kort omtale af andre sogne, hvorfra der kan gives nogle tendenser, men ikke noget sikkert vidnesbyrd om områdets situation efter krigen.

Undersøgelsen over indkommet landgilde viser to hovedtendenser. For det første, at de nordlige sogne i det omhandlede område, Gæstlev, Hilerlev, Krarup og Brahetrolleborg i store træk var de mildest ramte af krigen. Undtagelserne var Volstrup i Ringe sogn og Espe by og sogn, der

Kilde: Danmark. Amt, kommuner og sogne m.v.
Geodætisk Institut 1.7. 1974

dog hver især kun havde meget få fæstesteder. Omvendt synes områderne mod syd, nemlig Svanninge, Diernæs, Vester-Åby, Hundstrup, Avernake og Ulbølle sogne at være de hårdest ramte i området. Blandt de sydlige områder var Vester Skerninge det mildest ramte sogn.

For det andet viser denne undersøgelse, at Brahetrolleborg sogn, området omkring hovedgården Rantzausholm, har klaret sig bedst gennem krigen blandt de fem sogne, hvor hovedgårdene var beliggende og hvor der var mange fæstesteder. Dårligst stillet har Vester-Åby været, hvor Brændegård var beliggende, men næsten lige så hårdt ramt har Ulbølle og Hundstrup været, hvor henholdsvis Rødkilde og Flintholm var beliggende.

Samtidig giver sådanne slutninger, hvor kildematerialet udnyttes som levn, grundlag for at støtte eller korrigere historiske undersøgelser, som stort set bygger på berettende kilder, herunder især på tingbøgerne. Disse normative kildeelementer anvendes ofte til forklaring af den historiske virkelighed. Tingsvidnerne i tingbøgerne giver, som Blomberg anfører i forbindelse med vurderingen af deres vidneværdi "trods alt et billede af, hvad landbefolkningen havde været udsat for i krigens tid, og hvad den havde måttet yde til tropperne." ¹¹⁶⁾ Blomberg gør samtidig opmærksom på, at flere af oplysningerne er vanskelige at verificere og maner ikke mindst til forsigtighed ved udnyttelsen af synsforretningerne, hvor bønderne skulle gøre rede for deres ydelser, og hvad de i øvrigt havde mistet til den svenske hær. ¹¹⁷⁾

Allerede S. Jørgensen manede til forsigtighed ved udnyttelsen af tingbøgernes berettende kildeelementer i sin afhandling om "Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands Vilkaar." fra forrige århundrede, ¹¹⁸⁾ men ikke desto mindre bygger hele afhandlingen på denne kildegruppe. Tingsvidnerne og synsforretningerne kan dog dårligt stå alene og bør ved udnyttelsen suppleres med andet materiale. Svagheden ved dette kildegrundlag skyldes ikke alene, at disse beretninger tjener et normativt synspunkt, nemlig at gøre indtryk på herremanden og myndigheder, hvorfor ydelser og tab sættes så højt som muligt, men også ved, at flere af disse vidneudsagn og syn ligger så sent som 7 - 8 år efter begivenhederne, hvilket yderligere svækker tilliden til deres troværdighed. ¹¹⁹⁾

4.3.1 Hillerslev sogn

I selve Hillerslev by var der i alt 14 gårde, hvorefter de 12 hørte un-

der Gelskov. ¹²⁰⁾ I en påskrift i Rantzausholms jordebog hedder det om Hillerslev, at denne by var ganske forarmet. Fra Hillerslev by indkom der også kun 6 % af den skyldige landgilde, og bønderne under Gelskov og Rantzausholm skal have fået lån fra hovedgården til deres ydelser til besættelsesmagten under krigen. ¹²¹⁾

Indkvarteringerne begyndte da også i Hillerslev sogn allerede før Fyn blev besat af svenskerne. Således havde Palle Christensen på Højrupgård allerede i efteråret 1657 oberstløjtnant Josias Breide Rantzau indkvarteret med folk og heste i 3 uger og det kostede ham 24 rdl., til øl, mad og mjød. ¹²²⁾ Palle Christensen var ret uheldig med at få indkvarteringer, men også god til at beregne de omkostninger, der på forskellig måde pålagdes ham. Således havde svenskerne på et tidspunkt frævet ham en smuk hoppe, som han lige havde købt for 11 rdl., og det til trods for, at Højrup by på det tidspunkt havde fået udstationeret en salvegarde. ¹²³⁾ Efter svenskerne fordrivelse fik han de allierede indkvarteret, og det var denne gang stabskvartermester Egedius v. Sal. Selv om det øvrige gods skulle hjælpe til med proviantydelse, så havde Palle Christensen alligevel et tab på 88 rdl. for de 22½ uge, indkvarteringen af 8 mand med heste havde stået på. ¹²⁴⁾ Hvis Palle Christensens omkostninger i forbindelse med krigen, således som han selv havde beregnet dem til, løb op i 123 rdl., er det også et stort beløb. Men helt på falittens rand har han, der tidligere havde været ridefoged på Gelskov, ¹²⁵⁾ dog ikke været, idet han i 1661 indbetalte 23 rdl. af hans samlede landgilddegæld på 30 rdl.

Der er flere tingsvidner af folk fra Hillerslev sogn efter krigen. Således var en H. Rasmussen fra Nybølle samt 12 gårdmænd fra Espe og omegn "saa forarmede, eller deres Gaarde vare øde eller afbrændte og ilde medhandlede under Krigen, saa de ikke vare i Stand til at yde eller betale det ringeste i flere Aar." ¹²⁶⁾ Et vidne fra Højrup, Knud Jensen, berettede i 1663, at man ikke var i stand til at så eller pløje i de år, svenskerne var i landet. ¹²⁷⁾ Der er således ikke grund til at tvivle på, at der har været produktionsvanskeligheder, og at man på andre måder var ramt af krigen i dette område. Men helt ude af stand til at yde landgilde var man dog ikke, hverken i Højrup eller Nybølle, i det mindste hvad angår de bønder, som hørte under Køj Lykkes gårde. Fra 6 fæstesteder i Højrup indgik der således 43 % af landgilden, og i Nybøl-

le var man i stand til at betale 42 % fra 4 gårde. I nabobyen Sallinge indbetaltes 30 %. Selv om det ikke var mange fæstesteder, Kaj Lykke havde i disse byer, så synes disse områder af Hillerslev sogn trods alt at være relativt mildt ramt af krigen.

Selve Hillerslev by har derimod været hårdt ramt, og der er ingen tvivl om, at den langvarige plyndring har sat sine spor her. Mændene fra Hillerslev by fortalte således på tinget i 1665, hvor de var indkaldt af Peter Børtling, der nu havde taget ophold på Gelskov, og som i 1666 blev rådmand i Odense, at en gårdmand, Lars Pedersen var blevet så forarmet, at han måtte låne både heste, vogne, køer, kister, skabe, sengeklæder, m.m. såvel som sæd- og brødkorn. 128)

Alligevel viser den systematiske gennemregning over indkommet landgilde, at det samlede Hillerslev sogn, beregnet på 35 fæstesteder, har været i stand til at yde 18 % i landgilde. Det er ikke nogen høj ydelse, men fra de sydlige områder, Vester-Åby, Hundstrup og Ulballe er der indkommet endnu mindre landgilde. Når Rasmussen Søkilde og J. Jørgensen således i deres lokalhistoriske arbejde om Hillerslev sogn konkluderer, at: "Forholdene vare slette overalt i Fyn, men paa ingen af de Godsar, der ved Kaj Lykkes Fald bleve inddragne under Kronen, vare Forholdene Glettere end paa Gjelskov Gods," 129) så syntes Gelskov gods tværtimod at have klareret krigens vanskeligheder en kende bedre end de tre sydlige sædegårde, Brøndegård, Flintholm og Rødkilde, idet der i de sogne, hvor de var beliggende, ikke indgik over 6 % af den skyldige landgilde.

4.3.2 Brahetrolleborg sogn

Fra Brahetrolleborg sogn indgik der 27 % af den skyldige landgilde, fordelt på 86 fæstesteder, hvoraf de fleste hørte under Rantzauholm. Dette sogn har således klarer sig bedst gennem krigen blandt de 5 sogne, hvor hovedgårdene var beliggende. I dette sogn har enkelte bønder været i stand til, dog af flere omgange, at yde hele deres skyldige landgilde i året efter krigen.

Når bønderne i dette sogn klarede sig nogenlunde gennem krigen, har det sikkert flere årsager. Det er tidligere nævnt, at bønderne i dette sogn også skulle have fået lån til deres ydelser af Peter Børtling. Ligeledes skal Peter Børtling, foruden de mange måltider han udleverede fra Rantzauholm, have leveret 500 tdr. korn i Odense og en stor del

kvæg, korn og andre fødevarer i Kerteminde uden at bede bønderne om hjælp til disse leverancer. ¹³⁰⁾ Bønderne under Rantzausholm fik således en form for økonomisk hjælp fra hovedgården.

Der er ingen efterretninger om direkte plyndringer hos Rantzausholms bønder, hvilket muligvis skyldes den beskyttelse, bønderne nød ved at bo i nærheden af hovedgården, hvor ridefogden Peter Børtning varetog godsets interesser under Kaj Lykkes fravær. ¹³¹⁾ Det gælder sikkert særligt Rantzausholms bønder, således som det synes at fremgå af landgildebetalingerne, idet der blev ydet mindre eller slet intet fra de fæstesteder i Brahetrolleborg sogn, som ikke hørte under Rantzausholm. Endelig har det nordlige område helt generelt klaret sig bedst gennem krigen. Nabosognet Krarup leverede landgilde svarende til 16 %, fordelt på 15 fæstesteder. Det er ikke nogen høj ydelse, men dog mere end de fleste sogne mod syd.

I Brahetrolleborg sogn var som tidligere nævnt selve hoved- og ladebygningerne slemt beskadiget efter krigen. Det konstateredes ved et syn foretaget den 28. maj 1664, hvori det bl. a. hedder: "Kjælderer under det store blaa Hus befandtes ganske at staa øde og ruineret... Paa Kirkekammeret befandtes Muren ganske at være forfalden og af Regn for-dærvet,.. I Pigernes Sengekammer var Skorstenen borttagen og opflikket igjen.. I Tavlstuen var Skorstenen nedslagen og borttagen; .. Paa Runddelkammeret var Gulvet borttaget og Kammeret ganske forfaldent og ruineret .. I Prindsens Kammer befandtes Skorstenen nedbrudt og Loftet, Døringværket saavel som Bjælkerne vare afraadnede og forfaldne.. I det store blaa Hus havde været 242 Vinduer, som ganske vare øde og sønder-slagne, og en stor Del af Buerne vare borttagne,.. o.s.v. ¹³²⁾

Rasmussen Søkilde antager, at disse skader skulle være udøvet af svenskerne som en hævnækt overfor Kaj Lykke. Grunden skulle være den, at hans ryttere den 21. december 1658 havde frataget den svenske feltmarskal Stenbock hans heste, som var opstaldet på Gisselfeld, og bragt dem til København. ¹³³⁾ Det kan vel ikke helt udelukkes, at svenskerne har øvet hærværk mod bygningerne på Rantzausholm. På den anden side minder de ovennævnte forfaldsforhold mere om almindeligt tyveri og deraf på-følgende forfald, som ligeså godt kan være foretaget efter Kaj Lykkes flugt, idet godset har stået uden herskab i tre år før det nævnte syn blev foretaget. Af regnskaberne kan det konstateres, at Kaj Lykke flyt-

tede ind på Rantzausholm efter krigen. Det ville den nygifte godsejer næppe have gjort, hvis godset var blevet så ødelagt. Det ville trods alt, selv efter tre års krig, være muligt at finde en mere intakt bolig.

4.3.3 Vester-Åby, Ulballe og Hundstrup sogne

Mødens der fra Brahetrolleborg og Hillerslev sogne i alt blev indbetalt henholdsvis 27 og 18 % af landgilden, så blev der fra de tre sydlige sogne, Vester-Åby, Ulballe og Hundstrup kun indbetalt henholdsvis 2, 3 og 6 % af den skyldige landgilde, hvilket vidner om stor fattigdom som følge af krig og besættelse i disse områder. De indgåede beløb herfra var meget små, og det er kun ganske få bønder, der har været i stand til at yde nogen landgilde overhovedet. Men den enkelte betalte det han kunne uden hensyn til, hvor lidt afdraget udgjorde af det samlede beløb. Et par skæpper korn, lidt smør eller et par høns var de mest betalte ydelser. Når en bonde, som f.eks. Mogens Jørgensen i Oure, betalte 2 høns til en værdi af 2 mark, men skyldte landgilde til et omregnet beløb af 36-2=0 rdl., talte et sådant afdrag ikke meget. Sådanne eksempler vidner om, at fæsterne betalte hvad de kunne, og hvor vanskelig situationen har været med hensyn til den fremtidige produktion disse steder.

Der er flere vidnesbyrd om svenskerne og deres plyndringer i Vester-Åby, hvor de bl. a. var indkvarteret på Brændegård.¹³⁴⁾ Det gik i denne by ud over præstegården, der formentlig altid var et godt mål for plyndringer, og ifølge optegnelser præsten i Vester-Åby og Åstrup foretog, så blev præstegården plyndret to gange den 3. februar 1658 for alt, hvad der kunne være på 12 heste.¹³⁵⁾

I Lindevads Mølle havde svenskerne også været på færde. Her søgte de efter penge og gik grundigt til værks. Det gik bl. a. ud over beboernes sengetøj, idet man sprættede dynerne op og rystede fjere ud, "som de lode flyve ad Aaen til," og brugte vårene til hestedækkener, sække og poser.¹³⁶⁾ Rasmussen Sekilde oplyser i forbindelse hermed, hvorledes den kloge bonde undgik den slags overgreb. Det kunne gøres ved at komme svenskerne i forkøbet og selv foretage plyndringen. Man rystede fjere fra en gammel dyne ud på gårdspladsen og smed andet bohøve ud, således at eventuelle ubudne svenske gæster ville tro, at der allerede havde været "besøg".¹³⁷⁾

Det var nok ikke mange, der har foretaget den slags forholderegler med held, og det gik i det hele taget slemt ud over befolkningen i Vester-Åby,

I denne by var der ellers adskillige selvejerbønder, som sad i gode kår før krigen. Ifølge Rasmussen Søkilde var der i Vester-Åby en selvejerbonde, Gunde Nielsen, som "havde en smuk Bolig med teglhængt Stuehus, var agtet og hædret af Høje og Lave, men han blev lige saa forarmet som enhver anden der i byen". Og Rasmussen Søkilde føjer til: "Selvejerbønder og Fæstere bleve saa at sige alle bragte til Tiggerstaven." 138)

Det er nok noget overdrevet, at såvel fæstere som selvejerbønder så at sige alle blev bragt til tiggerstaven og denne slutning, som sandsynligvis bygger på et tingsvidne, må afkræftes fra restancelisterne og jordebog. Når man i februar 1662, altså ca. 1½ år efter krigen afslutning krævede landgilde fra et fæstested, må det betyde, at dette fæstested stadig var besat. Nogle fæstere var så forarmede, at de måtte forlade deres hjem, men langt de fleste, også i Vester-Åby, blev dog på deres respektive fæstesteder. Det har også været i herremandens interesse, i det mindste på lidt længere sigt, at så mange af deres fæstesteder som muligt forblev besat. Selvejerbøndernes situation giver det foreliggende materiale ingen mulighed for at bedømme. De har naturligvis ikke haft afgifter i samme omfang som fæsterne, men havde heller ikke mulighed for eventuel hjælp fra hovedgårdene.

Der er dog ingen tvivl om, at situationen var vanskelig for landbefolkningen som helhed i dette område. Når 17 beboere fra Vester-Åby og 6 fra Pejrup på tinge klagede over, at de var ude af stand til at yde landgilde på grund af ringe mængde såsæd og dårlig hest, ¹³⁹⁾ så bekræftes det fra herregårdsregnskabet, at hesten også på hovedgårdene var ringe i 1661. Denne misvækst har ikke gjort den fremtidige situation lettere for hverken fæstere eller selvejere.

Landgilderestancerne var næsten af samme størrelse i Ulbølle under Rødkilde og i Hundstrup under Flintholm, som de var under Brændegård. Der indgik fra disse to sogne henholdsvis 3 og 6 %. I nabosognet Vester Skerlinge ydede man 28 % af landgildegælden, fra 12 fæstesteder, og dette sogn har således klareret sig bedst gennem krigen i det sydlige område.

Fæstestederne i Sunds herred er så få, at det er vanskeligt at drage nogle sikre slutninger om dette område. Blot synes tendensen at vise, at forholdene her på ingen måde var gunstigere end dem, der tegnede sig for befolkningen omkring godscomplexet Rantzauholm i Sallinge herred.

5 Konklusion

I forsøget på at kvantificere den sydvestfynske landbrugsekonomi i midten af 1650'erne, gennem den her foretagne analyse af herregårdsrøgnskaberne fra Rantzausholm for året 1656 - 57, har der vist sig nogen forskel på hovedgårds- og bondeøkonomien. Bøndernes økonomi har utvivlsomt været god før krigen, hvilket er påvist derved, at alle fæstere var i stand til at yde den skyldige landgilde til godscomplexet Rantzausholm. I andre afhandlinger, hvor man har beskæftiget sig med det samme emne, er man stort set kommet til det samme resultat. S. Jørgensen påpegede således i sin afhandling om Nyborg len, at bondestandens økonomi i midten af 1650'erne var god, omend i tilbagegang på dette tidspunkt. Ligeledes har N. Rasmussen Søkilde f. eks. for Vester-Åby påpeget, hvor velstillet ikke mindst selvejerbønderne var i denne by i tiden før svenskekrigene. En af årsagerne til, at bøndernes økonomi ikke viste krisetegn i denne periode, var sikkert, at deres økonomi var mindre påvirket af de dårlige priser på korn, idet de i stort omfang betalte deres afgifter i naturalier.

Hovedgårdenes økonomi derimod var naturligvis påvirket af priserne på landbrugsprodukter. I året 1656 - 57, som har været analyseret her, var der igen nogen stigning i kornpriserne, hvilket gav Rantzausholm gode ekstraindtægter ved salg af kornbeholdningen. Høstudbyttet på Rantzausholm var noget under landsgennemsnittet for året 1656 - 57, og det fremgår af driftsregnskabet fra før krigen, at korngodset Rantzausholm ikke har haft nogen stor fortjeneste på kornproduktionen og har ikke været i stand til at dække sit eget forbrug med årets høst.

Kaj Lykke opnåede ikke noget stort driftsresultat før krigen, men heller ikke direkte dårligt. Det er beregnet til 2.839,72 rdl., svarende til 1,4 rdl. pr. tønde hartkorn eller en forrentning på 2,1 % af godsernes værdi. De indtægter, som især bevirkede dette driftsresultat, var bøndernes landgildebetaling samt den skudehandel, der gennem Kaj Lykkes person var knyttet til godscomplexet. Den kontante pengeomsætning løb op i over 6.500 rdl. før krigen, hvoraf godt 2.000 rdl. skyldtes salg af kornbeholdningen.

Alt i alt havde herremanden således ca. 5.000 rdl. at disponere over fra de fynske godser omkring Rantzausholm og dette til trods for, at Kaj Lykke næsten holdt "hof" på sit fynske gods, med et fast folkehøld

på ca. 50 personer. Det er et langt større folkehold, end vi kender fra andre samtidige godser. Det disponible beløb på de 5.000 rdl. blev i stort omfang brugt i samme år over regnskabet. Heraf gik alene 2.500 rdl. til byggeudgifter og størsteparten af dette beløb til Haagerup Skrivergård. I samme år holdt ridefogden et stort bryllup med den ene af Kaj Lykkes elskerinder blandt pigerne på Rantzausholm, Sofie Abelsdatter. Forbindelsen til Sofie blev senere den indirekte årsag til Kaj Lykkes fald, men i året forud for krigen har denne forbindelse kostet Kaj Lykke dyrt gennem det store byggeri på Haagerup Skrivergård, som blev bolig for Sofie Abelsdatter og ridefogden Peter Børtning. Det ser således ud til, at Kaj Lykke har sørget for at få såvel Sofie, som den anden elskerinde, Katrine Mikkelssdatter godt af vejen, idet begge blev gift og bosat på Kaj Lykkes regning i 1656. Alligevel forekommer udgifterne til bygningen af Haagerup Skrivergård at være for store, dels for at få Sofie anbragt og dels for herregårdsøkonomien som helhed. I denne sag har Peter Børtning sandsynligvis gået langt videre end Kaj Lykke havde tænkt sig, hvilket bl. a. fremgår af, at ridefogden forsøgte at dække over de virkelige udgifter til byggeriet i sin regnskabsføring.

Af andre store udgifter på Rantzausholm, blandt de særlige poster, var der renteudgifter og udgifter i forbindelse med hvervningen af det rytterregiment, som Kaj Lykke havde påtaget sig at opbygge i forbindelse med krigen mod Sverige. De særlige udgifter betød tilsammen, at Lykke havde under 500 rdl. at kunne trække ud af godset Rantzausholm i året før krigen. Dette beløb har ikke kunnet dække ret mange af de udgifter, der har været til investering i krigen. Denne krigsvirksomhed var dyr for Kaj Lykke at dømme efter den store gældsstiftelse, der skete omkring krigsudbrudet. Kaj Lykkes samlede økonomiske situation var dog tyngt af gæld allerede inden krigens begyndelse.

Der viser sig således to hovedtendenser for herregårdsøkonomien før krigen. Selve hovedgårdenes produktion var mindre god, uden at driftsresultatet dog var direkte dårligt. Derimod havde man uforholdsmæssigt store særlige udgifter, hvorefter renteudgifterne sandsynligvis skyldtes vanskeligheder i årene før 1656.

Krigen og måske i nogen grad ejerskiftet bevirkede en drøstisk ændring i hovedgårdenes indtjening, idet driftsoverskudet faldt til ca. 750 rdl., hvilket er $3\frac{1}{2}$ gang lavere end før krigen. Det giver en for-

rentning på kun 0,6 % af den investerede kapital eller et overskud på 0,37 rdl. pr. tønde hartkorn. Når der trods alt har været et overskud af den nævnte størrelsesorden, kan det i stort omfang tilskrives, at Rædkilde og Flintholm var forpagtet ud til et beløb af 600 rdl., et beløb, som disse gårde ellers ikke ville kunne indbringe. Pengeomsætningen faldt også med et stort beløb, fra 6.677 rdl. i 1656 - 57 til 1.452 i året efter krigen. Den lave fortjeneste og omsætning på Rantzausholm skyldes bl. a. en meget dårlig høst på hovedgårdene i 1661, med et foldudbytte på 1,3 for byg og med en udsæd af omtrent samme størrelse, som man høstede for den anden betydelige kornsort, rug. Men værre for hovedgårdenes økonomi var det, at de store indtægter fra før krigen reduceredes betydeligt eller helt forsvandt. Der handlede således ikke med øksne i året efter krigen og den store indtægtskilde, skudehandelen udgjorde, forsvandt helt. Den tredje store indtægtskilde på hovedgården, landgilden, faldt betydeligt på grund af bøndernes fattigdom efter krigen. Men også udgiftsniveauet faldt naturligvis og på nogle områder i forbindelse med de manglende indtægter. De særlige udgifter reduceredes også, og efter at disse er fratrukket, er der en kontant restbeholdning på ca. 450 rdl. i året efter krigen. Denne restbeholdning er af næsten samme størrelsesorden som før krigen. Når dette var muligt skyldes det dels, at man også i dette år var i stand til at sælge af kornbeholdningen og dels, at de udgifter, som særligt var knyttet til Kaj Lykkes person, ikke figurerer i regnskabet længere. Det drejer sig bl. a. om renteudgifterne og investering i krigsvirksomheden.

Bøndernes økonomiske situation ændredes også radikalt i året efter krigen. Byrderne i forbindelse med næsten 3 års krig og besættelse blev i stort omfang lagt over på dem, ligesom de direkte plyndringer betød, at der bredte sig en betydelig fattigdom hos den brede befolkning. Samtidig blev den hårdt trængte bondebefolkning hurtigt efter krigens afslutning pålagt nye økonomiske byrder. Bønderne under Rantzausholm var således kun i stand til at yde 15,6 % af den skyldige landgilde efter krigen.

Brahetrolleborg sogn, hvor Rantzausholm var beliggende, slap bedst gennem krigen, sammenlignet med de 4 andre sogne, hvor hovedgårdene var beliggende. Det skyldes nok den beskyttelse bønderne nød ved at bo tæt ved Rantzausholm, kombineret med at bønderne i det nordlige område som

helhed klarede sig bedst gennem krigens besværligheder. Hillerslev var det sogn, efter Brahetrolleborg, som kunne indbetale den procentvise største landgilde, beregnet til 18 %. Man har nok i tidligere undersøgelser overvurderet den 8 dage lange plyndring i Hillerslev i forhold til, hvorledes andre sogne i det sydvestfynske område blev ramt af krigen. Således har sognene, hvori Brændegård, Rødkilde og Flintholm lå, næsten ikke været i stand til at yde nogen landgilde. Det drejer sig om Vester-Åby, Ulbølle og Hundstrup, hvorfra der ikke indgik over 6 % af den skyldige landgilde. Fra Vester-Åby har vi beretninger om flere plyndringer, og man var også kun i stand til at yde 2 % af den landgilde, man ifølge jordebogen var skyldig for. De enkelte fæstesteder i Sunds herred viser ikke nogen bedre tendens, men antallet af fæstere her er så ringe, at det er vanskeligt at sammenligne direkte med de omtalte sogne.

Alt i alt bevirkede krigen således en betydelig fattigdom for bonde og landbefolkningen i det sydvestfynske område, selv om dette område ikke har været det hårdest ramte på fyn. Den foreliggende analyse har også vist, med den begrænsede lokalitet som et forbehold, at Bage F. Blomberg med god ret kan udpege krigen som årsag til den store fattigdom i 1660, hvad angår den brede befolkning.

Anderledes er det med herregårdsøkonomien, der sådan som det kan konstateres fra godskomplekset Rantzausholm, havde begyndende økonomiske vanskeligheder allerede før krigen. Disse vanskeligheder tog til med de store omkostninger og svigtende indtægter, som krig, misvækst og ejerskifte bevirkede. Det blev dog ikke økonomien, men den unge enevælde, som likviderede den fynske storgodsejer, Kaj Lykke, kort tid efter svenskekrigenes ophør.

Noter

- 1) Chr. Bruun: Kaj Lykke til Gissølfeld, Rantzausholm, M.M., København 1886, s. 16 - 17
- 2) RA. Danske Kancelli, B. 115, Rostjenestetaksation 1646/47 for Sjælland og Skåne
Danske Kancelli, B. 96, Rostjenestetaksation 1652 for Jylland.
De fynske godsers hartkornsstørrelser fremgår af en liste, trykt i Vødel Simonsen: Bidrag til Lehnsmændene på Hagenskov, Rigsråd og Ridder, Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, Odense 1845, s. 151 - 156
Fra denne liste sammenholdt med de guthemske regnekaber for antallet af fynske reuterdiensete under svenskekrigene kan det udledes, at ingen fynske godsejere havde større hartkornsareal end Kaj Lykke.
Jf. Aage Fæsmø Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657 - 1660, Odense 1973, s. 549 - 552
- 3) P. F. Suhm: Samlinger til den Danske Historie, Andet Bind, 3. Hæfte, København 1784, s. 71
- 4) Chr. Bruun, anf. arb., s. 16 - 17
- 5) Sst., s. 10 - 11, Louis Bobé: Brahe-Trolleborg, Odense 1909, s. 33
- 6) Chr. Bruun, anf. arb., s. 11
- 7) N. Resmussen Sekilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn, København 1870, s. 81
Chr. Bruun, anf. arb., s. 12 - 15
- 8) Chr. Bruun, anf. arb., s. 13 - 15. Det omtalte brev findes ikke i original og episoden kan ikke verificeres nærmere.
- 9) Sst., s. 27 - 32
- 10) E. Ladewig Petersen: Dansk adelig økonomi 1600 - 1660, Fortid og Nutid, bd. 22, 1963 - 65, Odense 1966, s. 469
- 11) Trykt i Chr. Bruuns anf. arb., s. 17 - 22
- 12) Jf. Hans H. Fussing: Herremænd og fæstebønder, København 1942, s. 35 - 36
- 13) For faglitteraturen henvises til noter og litteraturlisten her.
I skønlitteraturen optræder Kaj Lykke bl. a. i Chr. Winters "Svend og Inger" i St. St. Blichers "Vinhandleren og Herremændene" og i Carit Etlars "Gøngehøvedingen."
- 14) Chr. Bruun, anf. arb., s. 32 - 33
- 15) Kaj Lykkes Fald med dets Forspil og Følger, Odense 1876, s. 8
- 16) Sst., s. 9

- 17) N. Rasmussen Søkilde: Et Par oplysende Meddelelser om Kaj Lykke, Historisk Tidsskrift, 5. rk., 2. b., København 1880 - 81, s. 235 - 38
- 18) N. Rasmussen Søkilde: Kaj Lykkes Fald., s. 10 - 16, Sæt., s. 25 - 47 kan sagen mellem Hans Lauritsen og Peter Børtning videre følges, idet den hermed langt fra var afsluttet.
- 19) Chr. Bruun, anf. arb., s. 52 - 90 og 138 - 139
- 20) Anmeldelse af Aage F. Blombergs anf. arb., Historisk Tidsskrift, Bind 74, København 1974, s. 431 - 32
- 21) RA, Rentekammeret B. 216.302 - 308, Kaj Lykkes Konfiskations - Bo Regnekøberne for Rantzausholm med underliggende sædegårde 1656 - 58 Det kongelige Bibliotek, Ny kongelige Samlinger 409 c, fol Regnekabet for Rantzausholm med underliggende sædegårde 1661 - 62
- 22) Kaj Lykkes Konfiskations - Bo, Restencelister fra Rantzausholm Birke-ting og Sallinge Herresting, februar 1662.
- 23) Danmarks Historie, bd. 3, København 1967, s. 202
- 24) Knud Fabricius: Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde, Schultz Danmarks Historie, bd. 3, København 1942, s. 313 - 314
- 25) Erik Arup, anf. arb., s. 218
- 26) Kaj Lykkes Fald., Odense 1876
- 27) Odense 1875
- 28) Hillerølev og Østerhæisinge Sogne, Odense 1881
- 29) Historisk Tidsskrift, 4. rk., 5. b., København 1875 - 1877, s. 221 - 268
- 30) Sæt., s. 221
- 31) Sæt., s. 222 - 232
- 32) N. Rasmussen Søkilde: Fra Karl Gustave Indfald i Fyen (1658 - 60) Samlinger til Fyens Historie og Topographie, 10. b., Odense 1890, s. 1 - 39, giver kun meget lidt for problemstillingen her og er ikke benyt- tet yderligere.
- 33) H. H. Fussing finder, at de svenske udskrivninger skete på grundlag af godsæernes jordebøger ligesom under Torstenssonkrigen, men E. Ladewig Petersen har korrigeret dette med henvisning til den svenske docent Tørstendahls undersøgelser, hvori det påvises, at udskrivningerne fore- gik på grundlag af rostjenestene hartkornsberegning. Jf. Anmeldelse af Blombergs anf. arb., s. 434

- 34) Svenskernes Udskrivninger paa Fyn 1658, Fynske Aarbøger 2, Odense 1942 - 46, s. 94 - 100
- 35) Fyns Folketal under Karl Gustav - Krigene, Fortid og Nutid, 9. bd., København 1931 - 32, s. 242 - 250
H. H. Fussing har senere udvidet denne undersøgelse i:
Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene, En kirkebogsundersøgelse, Historisk Tidsskrift, 11. rk., 1. bd., København 1944 - 46, s. 287 - 333, hvori han påviser de store forskelle, der var på Fyn og Sjælland med hensyn til dødeligheden. På Sjælland var dødeligheden stor på grund af pest i en periode før krigen og dalende i forhold hertil under og efter krigen. Jf., s. 290
- 36) Anf. arb.
- 37) Århus 1958
- 38) København 1965
- 39) Sst., s. 159
- 40) Sammen med Finn Askgaard, som har skrevet bogens første halvdel om selve krigens gang, udkommet i København 1958
- 41) Anf. arb., s. 334, 357
- 42) Sst., s. 223
- 43) N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen, anf. arb., s. 9
- 44) H. H. Fussing: Svenskernes Udskrivninger paa Fyn 1658, s. 95
- 45) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 239 - 41
- 46) Sst., s. 232
- 47) Jf. Gunnar Olsen og Finn Askgaard: En kamp for livet, s. 170
- 48) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 232 - 236
- 49) Sst., s. 243 og 307 - 311
- 50) H. H. Fussing: Fyns Folketal under Karl Gustav - Krigene, s. 244 - 245
- 51) Sst., s. 248
Aksel Lassen: 1659. Da landet blev øde, s. 60 og s. 131
- 52) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 399
- 53) Sst., s. 521 - 522
- 54) Sst., s. 482 og 521

- 55) N. Rasmussen Søkilde: Kaj Lykkøes Fald, s. 6
Samme sted giver Rasmussen Søkilde en noget sagnagtig oplysning om, at Pøter Børtling havde ladet et stort parti fløsk og smør køre ud i "Mørke Skøv" og gømt det i en stor hule for svenskerne. Hulen skulle endnu bære navnet "Smørhulen"
- 56) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 483 - 484
- 57) Sæt., s. 414
- 58) Sæt., s. 407
- 59) RA, Rentekammeret 311.2, Jordebogsekstrakter 1662
Rentekammeret 311.3 - 66, Jordebøger indsendte i henhold til kgl. missiver 1662.
- 60) Af landets 7 - 800 adelige godser dækker det bevarede materiale kun 0,2 - 0,3 % af den mængde regnskaber, der formodes at have eksisteret i samtiden.
E. Ledewig Petersen: Adelige herregårdsrøgnskaber fra 1600 - tallet. Hilsen til Høstrup, Odense 1969, s. 92
- 61) Gøssingholm 1609 - 1663, Historisk Tidsskrift, 10. rk., 3. bind, København 1934 - 36, s. 59 - 101 og 193 - 241
- 62) Døonstrup og Sødringholm 1625 - 63, Jyske Samlinger, 5. rk., 3. bind, København 1937 - 38, s. 1 - 98
- 63) Skovgårds drift i Christian Rantzau's øjertid 1635 - 1663, Jyske Samlinger, 5. rk., 2. bind, København 1935 - 36, s. 1 - 28
Føruden de her nævnte gårde øjede den rige øtatholder i hertugdømmerne, rigsgreve Chr. Rantzau, Hørning og Vøjbjerg ved Struer, hverfra det bevarede kildemateriale er mere spinkelt.
Jf. Hans H. Fussing: Gøderøgnskaber fra Gøssingholm 1619 - 1661, Jyske Samlinger, 5. rk., 1. bind, København 1932 - 34, s. 393 - 394
- 64) Skovgårds drift i Christian Rantzau's øjertid 1635 - 1663, s. 5 - 8
- 65) Gøderøgnskaber fra Gøssingholm 1619 - 1661, s. 393 - 423,
De nævnte år er udvalgt for øgså at belyse Køjsøerkrigen, Torstønsøenkrigen og Svenskekrigenes indflydelse på driftøresultaterne.
- 66) Førtid øg Nutid, bd., s. 453 - 71
- 67) Adelige herregårdsrøgnskaber fra 1600 - tallet, s. 91 - 109
- 68) Sæt., s. 104
- 69) Gøderøgnskaber fra Gøssingholm 1619 - 1661, s. 398 - 423
- 70) Sæt., s. 397 - 398 og Gøssingholm 1609 - 1663, s. 239
- 71) Gøderøgnskaber fra Gøssingholm 1619 - 1661, s. 398 - 423

- 72) Adelige hærregårdsregnskaber fra 1600 - tallet, s. 91
- 73) Sst., s. 103 - 104
- 74) Sst., s. 103
- 75) Sst., s. 104
- 76) Sst.
- 77) Ved omregning af naturalieposterne til pengebeløb er i størst muligt omfang benyttet de aktuelle priser; hvor dette ikke har været muligt, er renteritakterne i Fyns Stift fra 1661 benyttet.
Jf. Hans Knudsen: Renteritakter, Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amt, XV, Aergang 1927, 4. bind 2. Hæfte, Odense 1927, s. 214 - 222

- 78) En nærmere opgørelse af kornbeholdningen viser, at der blev solgt ca. 1950 td. af beholdningen af et salg på i alt 2.062 td., fordelt på rug, byg og boghvede. Tallene fremkommer således:

	Rug	Byg	Boghvede
Beholdning, primo april 1656	ca. 1506	340	ca. 351
- ultimo marts 1657	<u>13</u>	<u>3</u>	<u>120</u>
Formindsket beholdning i perioden	1493	337	231
Salg i perioden, bortset fra landgildeprodukter, der er opført som direkte salg	<u>1590</u>	<u>350</u>	<u>122</u>
Salg af beholdningen	<u>1493</u>	<u>337</u>	<u>122 = 1952 td.</u>

Efter samme beregningsmetode er salget af kornbeholdningen for året 1661 - 62 beregnet.

- 79) Jf. også E. Ladewig Petersen: Adelige hærregårdsregnskaber fra 1600 - tallet, s. 93
- 80) Gunnar Olsen: Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik 1610 - 60, Historisk Tidsskrift, 10. rk., 6 bd., København 1942 - 44, s. 458
Gennemsnittet for perioden 1610 - 1660 har været på 2,1 fold for rug og på 2,7 fold for byg, normalt har byggen altså givet et større udbytte end rugen. Sst., s. 480
- 81) Sst., s. 458
- 82) H. H. Fuesing: Gæssingholm 1609 - 1663, s. 90
- 83) Danmarckis oc Nørgie Fructbar Hørlighed, København 1971, 1. bog, s. 97 og 125
- 84) Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1636 - 1640, bd. 4, Kjøbenhavn 1882, nr. 15, s. 15

- 85) Midlertidig frihed for landgilde har ikke været nogen ualmindelig praksis og blev bl. a. gennemført i perioder, hvor det var vanskeligt at få gårdene besat.
Jf. Hans H. Fussing: Herremand og fæstebonde, s. 155 ff.
- 86) Gessingholm 1609 - 1663, s. 237
- 87) E. Ladewig Petersen: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600 - tallet, s. 100 - 101
- 88) Chr. Bruun, anf. arb., s. 16
- 89) N. Rasmussen Søkilde: Et Par oplysende Meddelelser om Kaj Lykke, s. 238
- 90) Sst., s. 236
- 91) Sst., s. 236 - 237
- 92) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 25
- 93) Chr. Bruun, anf. arb., s. 31
- 94) Sst., s. 37
Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 42
N. Rasmussen Søkilde: Uddrag af Fyenbo Landstings Skjøde- og Pantebøger, Odense 1890, s. 71 - 73
- 95) RA. Rentekammeret 216.302 - 308, Kaj Lykkes Konfiskations - Bo, Opgørelse over Kaj Lykkes formue og jordegods, Kaj Lykkes Kommission.
- 96) E. Ladewig Petersen: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600 - tallet, s. 95
- 97) Opgørelse over Kaj Lykkes formue og jordegods.
- 98) E. Ladewig Petersen: Dansk adelig økonomi 1600 - 1660, s. 468
- 99) H. H. Fussing: Demstrup og Sødringholm 1625 - 63, s. 74
- 100) E. Ladewig Petersen: Dansk adelig økonomi 1600 - 1660, s. 468
- 101) Godsregnskaber fra Gessingholm 1619 - 1661, s. 397
- 102) E. Ladewig Petersen: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600 - tallet, s. 94
- 103) Sst., s. 98
- 104) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 534
N. Rasmussen Søkilde: Uddrag af Fyenbo Landstings ældste Skjøde- og Pantebøger, s. 76
- 105) Kaj Lykkes Konfiskations - Bo

- 106) Godsregnskabet fra Rantzausholm 1661 - 62
- 107) Kaj Lykkes Konfiskations - Bo
- 108) Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samlinger, 4o9 c, fol.
Jordebog for Rantzausholm med underliggende sædegårde 1661 - 62
- 109) Gessingholm 1609 - 1663, s. 79
- 110) N. Rasmussen Søkilde: Holstøns hus og Nækkøbølle, s. 49
S. Jørgensen: Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands
Vilkaar, s. 263 - 267
- 111) N. Rasmussen Søkilde: Holstøns hus og Nækkøbølle, s. 61
- 112) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 494
- 113) Sst., s. 496
- 114) Sst., s. 498 - 499
- 115) E. Ladewig Petersen: Anmeldelse af Aage F. Blombergs anf. arb.,
s. 447
- 116) Anf. arb., s. 476
- 117) Sst., s. 570 - 571
- 118) S. 251
- 119) Jf. også E. Ladewig Petersen: Anmeldelse af Aage F. Blombergs anf.
arb., s. 437
- 120) N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen, anf. arb., s. 12
- 121) Sst., s. 9
- 122) Sst., s. 8
- 123) Sst., s. 9
- 124) Sst., s. 11
- 125) Sst., s. 71
- 126) Sst., s. 10 - 11
- 127) Sst., s. 11
- 128) Sst., s. 13
- 129) Sst., s. 12
- 130) N. Rasmussen Søkilde: Holstøns hus og Nækkøbølle, s. 49

- 131) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 482 og 521
- 132) S. Jørgensen: Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands
Vilkaar., s. 263 - 266
- 133) Holstenshus og Nakkebølle, s. 49
- 134) Sst., s. 52
- 135) Aage F. Blomberg, anf. arb., s. 201
- 136) N. Rasmussen Søkilde: Holstenshus og Nakkebølle, s. 51
- 137) Sst.
- 138) Sst.
- 139) Sst., s. 61

Utrykt kildemateriale

Rigsarkivet i København

Danske Kancellii

B. 96 Rostjenestetaksation 1652, Jylland

B. 115 Rostjenestetaksation 1646/47, Sjælland og Skåne

Rentekammeret

B. 216.302 - 308. Dokumenter og Akter vedk. Realisation af Kaj Lykkes Konfiskations Bo. 1661 - 68.

Kaj Lykkes Kommission, Opgørelse over Kaj Lykkes Formue og Jordegods.

Regnskaberne for Rantzausholm med underliggende sædegårde 1656 - 58

Restancelister fra Rantzausholm Birketing og Saltinge Herredating, februar 1662

311.3 - 66 Jordebøger indsendte i henhold til kgl. missiver 1662

311.2 Jordebogsekstrakter 1662

Det kongelige Bibliotek, København

Ny kongelige Samlinger 409 c. fol.

Jordebog for Rantzausholm med underliggende sædegårde 1661

Regnskabet for Rantzausholm med underliggende sædegårde 1661 - 62

Trykt kildemateriale og litteraturliste

- Erik Arup: Danmarks Historie, 3. bind, København 1967
- Finn Askgaard og Gunnar Olsens. En kamp for livet, Svenskekrigene 1657 - 60, København 1958
- Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Hørlighed, København 1971
- Aage Fæsmø Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657 - 1660, Odense 1973
- Louis Bobé: Brahe - Trolleborg, Odense 1909
- C. F. Bricka og J. A. Fridericia: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve 1636 - 1640, bd. 4, København 1882
- Chr. Bruun: Kaj Lykke til Gisselfeld, Rantzauholm M.M., Oberst til Hest, Befalingsmand paa Aalborghus, København 1886
- Knud Fabricius: Enevældens Dæmring og den ældre Enevælde, Schulz Danmarkshistorie, bd. 3, København 1942
- Hans H. Fussing: Demstrup og Sødringholm 1625 - 63, Jyske Samlinger, 5. rk., 3. Bd., København 1937 - 38, s. 1 - 98
- Hans H. Fussing: Fyns Folketal under Karl Gustav - Krigene, Fortid og Nutid, 9. Bd., København 1931 - 32, s. 242 - 50
- Hans H. Fussing: Gessingholm 1609 - 1663, Historisk Tidsskrift, 10. rk., 3. bd., København 1934 - 36, s. 59 - 101, 193 - 241
- Hans H. Fussing: Godsregnskaber fra Gessingholm 1619 - 1661, Jyske Samlinger, 5. Rk., 1. Bd., s. 393 - 423
- Hans H. Fussing: Herremænd og fæstebønder, København 1942
- Hans H. Fussing: Skovgårds drift i Christian Rantzaus øjertid 1635 - 1663, Jyske Samlinger, 5. Rk., 2. Bd., København 1935 - 36, s. 1 - 28
- Hans H. Fussing: Svenskerne Udskrivninger paa Fyn 1658, Fynske Aarbøger, 2, Odense 1942 - 1946, s. 94 - 100
- S. Jørgensen: Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands Vilkaar før, under og efter Svenskekrigene 1657 - 60, forsaavidt Nyborg Lehn angaar, Historisk Tidsskrift, 4. rk., 5 bd., København 1875 - 1877, s. 221 - 268
- Hans Knudsen: Renteritakster, Aarboeg for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter, XV Aergang 1927, IV Bind 2. Hæfte, Odense 1927, s. 214 - 222

- Aksel Lassen: 1659. Da landet blev øde, København 1965
- Aksel Lassen: Skæbneåret 1659, Århus 1958
- Gunnar Olsen: Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik 1610 - 60, Historisk Tidsskrift, 10. rk., 6. bd., København 1942 - 44, s. 428 - 484
- E. Ladewig Petersen: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600 - tallet, Hilsen til Hæstrup, Odense 1969, s. 91 - 109
- E. Ladewig Petersen: Anmeldelse af Aage F. Blombergs, Fyns vilkår under svenskekrigene 1657 - 60, Historisk Tidsskrift, bd. 74, København 1974, s. 431 - 448
- E. Ladewig Petersen: Dansk adelig økonomi 1600 - 1660, Fortid og Nutid, bd. 22, 1963 - 65, Odense 1966, s. 453 - 471
- Vedel Simonsen: Bidrag til Lehnsmændene paa Hagenskov, Rigsraad og Ridder, Hr. Jørgen Brahes Løvnetsbeskrivelse, med Brudstykker af hans egenhændige Dagbøger fra 1625 til 1656, Odense 1845
- P. F. Suhm: Samlinger til den Danske Historie, Kjøbenhavn 1781 - 1784
- N. Rasmussen Søkilde: Et Par oplysende Meddelelser om Kaj Lykke, Historisk Tidsskrift, 5. rk., 2. bd., Kjøbenhavn 1880 - 81 s. 235 - 238
- N. Rasmussen Søkilde: Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn, Kjøbenhavn 1870
- N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen: Hillerslev og Østerhæsinge Sogne, Odense 1881
- N. Rasmussen Søkilde: Holstenschus og Nakkebølle med tilliggende Sogne og Øer, samt Udsigt over Egnens almindelige Historie fra Oldtiden til vore Dage, Odense 1875
- N. Rasmussen Søkilde: Kaj Lykkes Fald med dets Forpil og Følger, Odense 1876
- N. Rasmussen Søkilde: Uddrag af Fyenbo Landstings ældste Skjøde- og Pantebøger, Odense 1890

B I L A G

Bilag med angivelse af, hvor meget landgilde, der indtil slutningen af februar 1662 indgik til Rantzausholm og dets sædegårde for regnskabs-året 1661 - 62. Disse beløb er angivet dels i rigsdaler, dels i procent af, hvor meget der ifølge jordebogen fra samme år skulle betales. De enkelte spredte gårde fra det øvrige Fyn og en enkelt gård i Jylland er ikke medtaget i listen, da det ikke fremgår af kildematerialet, hvor meget der indgik herfra.

	Skyldig ifølge jordebog	Indgået landgilde rdl.	Indgået landgilde i %
<u>GUDME HERRED</u>			
<u>Ringe sogn</u>			
Volstrup	36,31	0,33	1%
2 gårde (Flintholm) 1 hus			
I alt indgået landgilde i Ringe sogn 1 % (3 fæstere)			
<u>SALLINGE HERRED</u>			
<u>Gestelev sogn</u>			
Gestelev	28,00	12,00	43%
2 gårde (Flintholm)			
I alt indgået landgilde i Gestelev sogn 43 % (2 fæstere)			
<u>Hillerslev sogn</u>			
Hillerslev	204,27	12,81	6%
11 gårde 1 gård øde (Gelskov) 2 huse			
Gelskov Oure	10,50	0,21	2%
1 gård (Gelskov) 1 hus			
Gelskov Møller	136,00	0	0%
2 møller (Gelskov)			
Sallinge	16,93	5,06	30%
2 gårde (Gelskov) 5 huse			
Højrup	124,42	52,67	42%
5 gårde (Gelskov) 1 boel (Rantzausholm)			

	Skyldig ifølge jordebog	Indgået landgilde rdl.	Indgået landgilde i %
Nybølle	63,53	26,75	42%
2 gårde (Gølskov)			
2 gårde			
1 gård fri (Rantzausholm)			
I alt indgået landgilde i Hillerslev sogn 18 % (35 fæstere)			
<u>Espe sogn</u>			
Espe	52,27	0	0%
3 gårde (Rantzausholm)			
1 hus			
I alt indgået landgilde i Espe sogn 0 % (4 fæstere)			
<u>Krærup sogn</u>			
Krærup	36,47	6,25	17%
2 gårde (Rantzausholm)			
2 huse			
Lydinge	62,21	11,12	18%
4 gårde (Rantzausholm)			
Snærup	8,33	0	0%
1 gård (Brændegård)			
1 hus			
Nossebærg	18,00	5,25	29%
1 gård (Brændegård)			
Fiskerup	17,83	0	0%
1 gård (Brændegård)			
Grøftbærg	2,17	1,00	46%
1 boel (Flintholm)			
Graverled	7,17	0	0
1 gård (Flintholm)			
1 hus			
I alt indgået landgilde i Krærup sogn 16 % (15 fæstere)			
<u>Brahætrolleborg sogn</u>			
Fløninge	145,90	23,54	16%
7 gårde			
1 gård fri (Rantzausholm)			
1 mølle fri			
Fagsted	53,50	15,16	28%
3 gårde (Rantzausholm)			
1 hus øde			

	Skyldig ifølge jordebog	Indgået landgilde rdl.	Indgået landgilde i %
Gørup	201,50	64,65	32%
9 gårde			
13 huse (Rantzausholm)			
1 gård øde			
1 hus øde			
Hængerup	300,17	95,77	32%
17 gårde			
8 huse			
1 gård fri (Rantzausholm)			
1 hus fri			
Brænde Lydinge	82,75	17,00	21%
4 gårde (Rantzausholm)			
Lydinge Gearde	75,44	48,83	65%
4 gårde (Rantzausholm)			
Egnebjerg	21,16	9,00	43%
1 gård (Rantzausholm)			
Rantzausholm Mølle	112,00	20,00	18%
1 mølle (Rantzausholm)			
Nyboe	40,94	4,46	11%
3 gårde			
4 huse			
1 gård fri (Brændegård)			
1 hus øde			
Sølvbjerg	22,63	0	0%
1 gård (Brændegård)			
Grønderup	47,54	0	0%
5 gårde			
1 gård øde (Brændegård)			
Kostenborg	9,44	0	0%
1 gård (Brændegård)			
I alt indgået landgilde i Brahetrolleborg sogn 27 % (86 fæstere)			
<u>Svanninge sogn</u>			
Svanninge	8,79	0	0%
1 gård			
1 huse (Rantzausholm)			
Faldsled	84,61	4,50	5%
4 gårde (Rantzausholm)			
3 huse			
I alt indgået landgilde i Svanninge sogn 5 % (9 fæstere)			

	Skyldig ifølge jordebog	Indgået landgilde rdl.	Indgået landgilde i %
<u>Diernæs sogn</u>			
Katterød	40,88	0	0%
2 gårde (Rødkilde)			
2 huse (Brændegård)			
I alt indgået landgilde i Diernæs sogn 0 % (4 fæstere)			
<u>Vester-Åby sogn</u>			
Vester-Åby	354,98	8,33	2%
17 gårde			
9 huse (Brændegård)			
1 gård fri			
Pejrup	91,06	0	0%
5 gårde			
1 gård øde (Brændegård)			
1 hus			
Kragegaard	12,00	3,33	28%
1 gård (Brændegård)			
Lindevads Mølle	50,33	0	0%
1 mølle (Brændegård)			
Gieldebrede	15,58	0	0%
1 gård (Brændegård)			
Stenhuset	9,00	0	0%
1 gård (Flintholm)			
I alt indgået landgilde i Vester-Åby sogn 2 % (37 fæstere)			
<u>Hundstrup sogn</u>			
Hundstrup	167,90	12,17	7%
10 gårde			
8 huse (Flintholm)			
1 hus øde			
Mynderup	18,41	0	0%
1 gård (Flintholm)			
Kaahuset	3,17	0	0%
1 boel (Flintholm)			
Eskebjerg	8,25	0	0%
1 gård (Brændegård)			
I alt indgået landgilde i Hundstrup sogn 6 % (22 fæstere)			

	Skyldig ifølge jordebog	Indgået landgilde rdl.	Indgået landgilde i %
<u>Avernakø sogn</u>			
Munke	17,92	o	o %
5 boel (Rantzausholm)			
I alt indgået landgilde i Avernakø sogn o% (5 fæstere)			
<u>Ulbølle sogn</u>			
Ulbølle	23o,84	1o,17	4%
11 gårde (Rødkilde) 6 huse			
Oure	74,5o	o,25	o,3%
3 gårde (Rødkilde)			
Strandhuse	39,o8	o	o%
1o boel 2 huse (Rødkilde) 1 hus øde			
I alt indgået landgilde i Ulbølle sogn 3 % (33 fæstere)			
<u>Vester Skerninge sogn</u>			
Vester Skerninge	198,48	83,53	42%
7 gårde (Flintholm) 2 huse 1 gård (Rødkilde) 1 hus fri			
Vester Mølle	4,oo	o	o%
1 boel (Flintholm)			
Skerninge Mølle	97,oo	o	o%
1 mølle (Flintholm)			
I alt indgået landgilde i Vester Skerninge sogn 28 % (12 fæstere)			
SUNDS HERRED			
<u>Stenstrup sogn</u>			
Højrupgård	16,83	o	o%
1 gård (Flintholm)			
Højrup Mølle	7,17	o	o%
1 gård (Flintholm)			
I alt indgået landgilde i Stenstrup sogn o % (2 fæstere)			
<u>Kirkeby sogn</u>			
Dongs Højrup	11,83	2,oo	17%
1 gård (Rødkilde)			
I alt indgået landgilde i Kirkeby sogn 17 % (1 fæster)			

	Skyldig ifølge jordebog	Indgået landgilde rdl.	Indgået landgilde i %
<u>Øster Skerninge sogn</u>			
Øster Skerninge	30,00	0	0%
1 gård			
1 gård øde (Rødkilde)			
1 hus			
Østerskerning Holm	62,00	0	0%
1 gård (Rødkilde)			
Ballen	6,40	5,25	82%
2 boel (Rødkilde)			
1 hus			
I alt indgået landgilde i Øster Skerninge sogn 5 % (7 fæstere)			
<u>Egense sogn</u>			
Røde Mølle	41,00	5,00	12%
1 mølle (Rantzausholm)			
I alt indgået landgilde i Egense sogn 12 % (1 fæster)			

Odense University Studies in History and Social Sciences

- Vol. 1: Anders Bjørnvad: *De fandt en vej. Den allierede overflyvning af Danmark under besættelsen og hjælpen til de nedstyrkede britiske og amerikanske flyvere.* 1970. 205 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 2: Jørn Henrik Petersen: *Aspekter af den økonomiske problematik i en centraldirigeret økonomi.* 1971. 311 pp. Dan.kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 3: Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under Den anden Verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse.* 1971. 323 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 4: Henning Bregnsbo: *Kampen om skolelovene af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet.* 1971. 236 pp. Dan.kr. 56.00 plus sales tax.
- Vol. 5: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk teori. Bind I.* 1972. 135 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 6: Mikael Venge: *Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523.* 1972. 218 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 7: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945.* 1973. 515 pp. Dan.kr. 90.00 plus sales tax.
- Vol. 8: Klaus Jørgensen: *Atomvåbnes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på Kampagnen mod Atomvåben 1960-68.* 173 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 9: Erik Gørtz: *Measures of the Effects of Economic Policy.* 1973. 75 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 10: Leif Szomlajski: *Yngre Sjællandske Krønike. Baggrund, tilblivelse og værdi.* 1973. 118 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 11: Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-60.* 1973. 698 pp. Dan.kr. 100.00 plus sales tax.
- Vol. 12: Ole Nørskov Nielsen: *Andagtslitteraturen og de gudelige vækkelser på Fyn 1820-1840.* 1973. 200 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 13: Niels Chr. Knudsen: *Production and Cost Models of a Multi-Product Firm. A Mathematical Programming Approach.* 1973. 302 pp. Dan.kr. 50.00 plus sales tax.
- Vol. 14: Jørn Henrik Petersen: *Socialpolitisk Teori. Bind II.* 1974. 448 pp. Dan.kr. 120.00 plus sales tax.
- Vol. 15: Erik Beukel: *Socialdemokratiet og stationeringsproblemet 1952-53. En sikkerhedspolitisk beslutning.* 1974. 72 pp. Dan.kr. 20.00 plus sales tax.
- Vol. 16: Carl-Johan Bryld: *Hans Svane og gejstligheden på stændermødet 1660.* 1974. 166 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 17: Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914-1920. 2. udgave.* 1975. 249 pp., ill. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.

- Vol. 18: Erling Ladewig Petersen: *'Alī and Mu'āwiya in Early Arabic Tradition*. Repr. 1974. 264 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 19: H. V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortysknin- gens historie indtil 1600-årene*. 1974. 393 pp. Dan.kr. 100.00 plus sales tax.
- Vol. 20: Erling Albrechtsen: *Fyn i oldtiden*. 1974. 152 pp. Dan.kr. 80.00 plus sales tax.
- Vol. 21: E. Ladewig Petersen: *Veritas et honor regis*. 1974. 100 pp. Dan.kr. 25.00 plus sales tax.
- Vol. 22: Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. 1975. 211 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 23: *Uppsalaoverenskomsten 1520. Magtstruktur og magtkamp i Sverige, januar-oktober 1520*. Af Lizzie Wie Andersen [m.fl.]. 1975. 208 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 24: Per Chr. Andersen: *Kristen politik. Kristeligt Folkeparti 13. april 1970 – 21. september 1971*. 1975. 128 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 25: Emanuel Halicz: *Partisan Warfare in 19th Century Poland: The Develop- ment of a Concept*. 1975. 220 pp. Dan.kr. 70.00 plus sales tax.
- Vol. 26: Zygmunt Tkocz: *Klassestruktur og sociale forandringer i Østeuropa*. 1975. 194 pp. Dan.kr. 60.00 plus sales tax.
- Vol. 27: Eric S. Einhorn: *National Security and Domestic Politics in Post-War Denmark. Some Principal Issues, 1945–1961*. 1975. 108 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 28: Finn Petersen: *Grønlandssagens behandling i FN 1946–54*. 1975. 130 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 29: Thelma Jexlev: *Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier*. 1976. 128 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.
- Vol. 30: Hans Kryger Larsen: *Erik Arup. En historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903–16*. 1976. 72 pp. Dan.kr. 20.00 plus sales tax.
- Vol. 31: Jørgen Grundt Larsen: *Modstandsbevægelsens Kontaktudvalg i Stockholm 1944–1945*. 1976. 184 pp. Dan.kr. 40.00 plus sales tax.
- Vol. 32: Hans Chr. Johansen: *Studier i Dansk Befolkningshistorie 1750–1890*. 1976. 214 pp. Dan.kr. 35.00 plus sales tax.
- Vol. 33: Thorvald Ringsmose: *Rantzausholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657–60. En analyse af herregårdsregnskaberne*. 1976. 88 pp. Dan.kr. 30.00 plus sales tax.

Thorvald Ringsmose (f. 1946) uddannet ved handel.
Højere Handelseksamen fra Svendborg Handelsskole 1970.
Cand. mag. fra Odense Universitet 1975.